

Buhara'nın Kısa Tarihsel Süreci ve XVI. Yüzyıl Öncesinde Seyyahların Buhara İzlenimleri

A Brief Historical Background of Bukhara and Impressions of Travellers before 16th Century

Murat ÖZKAN

Sorumlu Yazar/Corresponding Author

Doç. Dr. Murat ÖZKAN

Ordu Üniversitesi,

Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Ordu, Türkiye

ORCID: [0000-0002-9526-4564](https://orcid.org/0000-0002-9526-4564)

e-mail: murtozkan@hotmail.com

Başvuru/Submitted: 03.01.2025

Kabul/Accepted: 28.02.2025

Atf: Özkan, Murat, "Buhara'nın Kısa Tarihsel Süreci ve XVI. Yüzyıl Öncesinde Seyyahların Buhara İzlenimleri", *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, 8/1 (Haziran 2025): 229-250.

Citation: Özkan, Murat, "A Brief Historical Background of Bukhara and Impressions of Travellers before 16th Century", *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, 8/1 (June 2025): 229-250.

Lisans/License:

Öz- Buhara, Türk-İslam tarihi açısından stratejik konumu ve zengin kültürel birikimiyle öne çıkan bir merkezdir. İpek Yolu üzerinde yer alması, şehri yüzyıllar boyunca ticaretin, siyasetin ve kültürün odağı haline getirmiştir. Genellikle Buhara şehrine seyahat edenlerin, özellikle devlet tarafından gönderilenlerin sayısı XVII. yüzyıldan sonra artmaktadır. Bu sebeple Buhara hakkındaki betimlemeler bu yüzyıldan sonra daha detaylı bir şekilde kaleme alınmışsa da XVI. yüzyıla kadar şehri ziyaret eden seyyahların aktardıkları da önemlidir. Bu seyyahlar, Mâverâünnehir hakkında genel değerlendirmeler yapmış, Buhara'ya dair sınırlı da olsa bazı verilere yer vermiştir. Bu çalışma, Buhara'nın MÖ 137'den XVI. yüzyıla kadar olan tarihî, coğrafi ve sosyo-ekonomik yapısını seyyahların gözlemleri üzerinden incelemektedir. Çalışmada, bölgeye farklı dönemlerde gelen seyyahlar üç ana grupta ele alınmıştır: Çinli seyyahlar, İslam coğrafyacıları ve Batılı seyyahlar. Ancak, bölgeye gelen seyyahların genellikle Mâverâünnehir'den bahsetmesi ve özde Buhara'ya dair çok sınırlı veri sunması, Buhara hakkında bilgi toplamada önemli bir zorluk teşkil etmektedir. Örneğin, Çinli seyyahlar arasında yalnızca birkaç kişi Buhara'dan bahsetmiştir. Bu yüzyıllarda Avrupa'dan bölgeye gelenler için de aynı durum geçerlidir. Bu nedenle, Buhara'nın bir Mâverâünnehir şehri olması dolayısıyla genel olarak bölgeye dair tespit edilen özelliklerin Buhara için de geçerli olabileceği düşünülmektedir. Buna rağmen, İslam coğrafyacıları Buhara'ya dair daha detaylı gözlemler yapmıştır. Çalışma, Buhara'nın siyasi, sosyal ve kültürel yapısını anlamak için seyyahların sunduğu perspektifleri bir araya getirmektedir.

Anahtar Kelimeler- *Türkistan, Mâverâünnehir, Buhara, İpek Yolu, Seyahatname.*

Abstract- Bukhara is a centre that stands out with its strategic location and rich cultural heritage in terms of Turkish-Islamic history. Its location on the Silk Road has made the city the centre of trade, politics and culture for centuries. Generally, the number of travellers to Bukhara, especially those sent by the state, increased after the 17th century. For this reason, although descriptions of Bukhara were written in more detail after this century, the accounts of travellers who visited the city until the 16th century are also important. These travellers made general evaluations about Transoxiana and included some limited data about Bukhara. This study examines the historical, geographical and socio-economic structure of Bukhara from 137 BC to the 16th century through the observations of travellers. In this study, the travellers who came to the region in different periods are discussed in three main groups: Chinese travellers, Islamic geographers and Western travellers. However, the fact that the travellers who came to the region generally mentioned Transoxiana and provided very limited data on Bukhara in particular poses a significant difficulty in collecting information about Bukhara. For example, only a few Chinese travellers mentioned Bukhara. The same is true for those who travelled to the region from Europe in these centuries. Therefore, since Bukhara is a city of Transoxiana, it is thought that the characteristics identified about the region in general may also apply to Bukhara. Nevertheless, Islamic geographers made more detailed observations on Bukhara. The study brings together the perspectives offered by travellers to understand the political, social and cultural structure of Bukhara.

Keywords- *Turkestan, Transoxiana, Bukhara, Silk Road, Travelogue.*

Yayın Tarihi	26 Haziran 2025
Hakem Sayısı	Ön İnceleme: Bir İç Hakem (Editör-Yayın Kurulu Üyesi) İçerik İncelemesi: Üç Dış Hakem
Değerlendirme	Çift Taraflı Kör Hakemlik
Benzerlik Taraması	Yapıldı-İntihal.Net
Etik Bildirim	ortacagarastirmalaridergisi@gmail.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Herhangi bir fon, hibe veya başka bir destek alınmamıştır.
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanır. https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.tr
Date of Publication	26 June 2025
Reviewers	Single Anonymized - An Internal (Editor board member) Double Anonymized - Three External
Review Reports	Double-blind
Plagiarism Checks	Yes – İntihal.Net
Complaints	ortacagarastirmalaridergisi@gmail.com
Conflicts of Interest	The Author(s) declare(s) that there is no conflict of interest.
Grant Support	No funds, grants, or other support was received.
Copyright & License	Author(s) publishing with the journal retain(s) the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0. https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.tr

EXTENDED ABSTRACT

Transoxiana stands out as one of the most important links in the historical and geographical chain of Turks extending from Turkestan to Anatolia. This region, which today covers the territory of Uzbekistan, western Tajikistan, western Kyrgyzstan, northwestern Turkmenistan and southern Kazakhstan, lies between the Oxus and Jaxartes. Historically, Transoxiana has been home to many civilisations and one of the most important settlements in the region with its cultural diversity and geopolitical importance. Throughout history, this geography, as an important centre of the Turkic world and Islamic geography, has continuously constituted a great sphere of influence both politically and culturally.

The identification of the cities in the region, especially in the works of Islamic geographers, are of great importance. These cities stand out in historical records as important centres that shaped the cultural, commercial and political structure of the region. With the spread of Islam, these cities were transformed into religious, cultural and commercial centres and became the building blocks of the history of Transoxiana. In this process, Transoxiana became a transit route and meeting point not only for Turks but also for different nations. The fact that Islamic geographers recorded these cities constitutes an important source for understanding the social, cultural and economic structure of the region.

The most important cultural, social and commercial centres of Transoxiana were Bukhara and Samarkand, both former Sogdian cities. Bukhara and Samarkand are known as the most important cultural and commercial centres of both Transoxiana and Turkestan. This fertile geography, where various civilisations came together, created a new harmony over time through

Bukhara and Samarkand. These two cities have been the centres of economic and cultural interactions at both regional and global levels.

Bukhara, now located within the borders of Uzbekistan, is one of the best preserved urban examples of Turkestan with a history of over two thousand years. As the centre of many states and khanates in the historical process, Bukhara has played an significant cultural and political role and has largely preserved its original urban texture. The city attracts attention with its architecture and cultural accumulation. This makes Bukhara a concrete document for those who want to understand its historical and cultural heritage. In particular, madrasas, mosques and other buildings in Bukhara carry the traces of Islamic culture in the city to the present day.

Bukhara draws attention with its strategic location and rich cultural heritage in terms of Turkish-Islamic history. Its location on the Silk Road has made the city a centre of trade, politics and culture for centuries. This strategic importance has made Bukhara both the target of various civilisations and the centre of cultural diversity. The city became a centre that shaped the networks of economic and cultural interaction not only in Central Asia but also in the entire Asian continent. Bukhara's location also created an environment where various cultures and religions coexisted.

In this study, the historical, geographical and socio-economic structure of Bukhara from 137 BC to the 16th century is examined through the accounts of travellers. The information provided by travellers who visited the region in different periods illuminates not only trade and diplomatic activities but also the daily lives, social structures and cultural dynamics of the peoples. By making deep observations on the cultural and geographical structure of the period the travellers revealed the rich history of the region.

In our article, travellers are discussed in three main groups: Chinese travellers, Islamic geographers and Western travellers. Among Chinese travellers, Chang Ch'ien, Sung Yün, Fa Hsien, Hsüan Tsang and Wang Yen-te are important names. These travellers established relations with different regions of Turkestan and made valuable observations about many cities, including Bukhara. Islamic geographers include Temim Ibn Bahr, Ibn Fadlan, Ibn Hawkal, Maqdisî and Ibn Battûta. These geographers recorded in detail the societies, social structures, trade routes and cultural riches of Bukhara and its surroundings. Western travellers, on the other hand, tried to explore the city from a broader perspective through their travels to Bukhara, especially since the late Middle Ages. In this context, names such as Zemarkhos and Ruy Gonzales de Clavijo conveyed the history and culture of the region to Western readers.

This study aims to analyse the historical, cultural and social structure of Bukhara in depth and shed light on the history of this city through the observations of travellers. The information provided by these travellers is not only limited to official documents, but also enables an understanding of daily life and social dynamics. In addition, these observations help to understand the dynamics formed in an environment where different cultures and societies lived together. The information that the travellers provided about local peoples, social relations and environmental conditions by going beyond their job descriptions is an important source that enriches the historical context of Bukhara. These data, which are not limited to official documents, also enable an understanding of daily life and social dynamics.

The study brings together the perspectives offered by travellers in the historical context to gain a deeper understanding of Bukhara's political, social and cultural structure. In this way, it is aimed to obtain a more comprehensive perspective on Bukhara's past.

GİRİŞ

Mâverâünnehir, Türklerin Türkistan'dan Anadolu'ya kadar uzanan tarihî coğrafya zincirinin en önemli halkalarından biri olarak dikkat çeker. Bugün Özbekistan, batı Tacikistan, batı Kırgızistan, kuzeydoğu Türkmenistan ve güney Kazakistan topraklarını kapsayan bu bölge, Pamir ve Hindikuş Dağları'nın zirvelerinden beslenen ve Türklerin "Ögüz" adını verdiği Amu Derya ile Tanrı Dağları'ndan kaynağını alan "Yinçügüz" yani Sır Derya tarafından sulanan geniş bozkır alanlarından oluşur. Daha net bir ifadeyle, Mâverâünnehir, Amu Derya ve Sır Derya nehirleri arasında¹, Tanrı Dağları'nın² güneydoğusunda konumlanmıştır. Günümüzde bu bölgenin kapladığı coğrafi alan yaklaşık 660.000 km² olarak hesaplanmaktadır. Karasal iklimin etkisi altında olan Mâverâünnehir'in en önemli su kaynağı olan Amu Derya, kuzeydoğu Afganistan'daki Pamir Dağları'nın eteklerinden doğar ve Afganistan ile Tacikistan sınırını takip ederek yüksek dağların vadilerinde akar. Nehir, Türkmenistan'ın güneydoğu kesiminden geçerek Özbekistan topraklarına ulaşır ve ardından kuzeybatı yönünde ilerleyerek Aral Gölü'ne dökülür. Bu büyük akarsu, Pakistan ve Tacikistan sınırları yakınlarındaki yüksek rakımlarda biriken karların erimesiyle beslenir³. Bölge, sert kış koşullarıyla dikkat çeken karasal bir iklime sahiptir. Kış aylarında şiddetli soğuklar yaşanırken, yaz mevsiminde sıcaklıklar kırk dereceyi bulabilmektedir. Bu iklim koşulları, bölgenin doğal yapısını ve yaşam şartlarını derinden etkiler, tarih boyunca burada yaşayan toplumların sosyal ve ekonomik düzenini şekillendirir.

Mâverâünnehir, tarih boyunca farklı medeniyetler ve kültürler tarafından değişik adlarla anılan, coğrafi ve stratejik önemiyle dikkat çeken bir bölgedir. Bölge, MÖ. IV. yüzyılda Büyük İskender'in kısa süreli hâkimiyeti döneminde, Latince "Transoxiana" ya da "Transaxonia" adıyla tanınmaya başlar⁴. Bu terim, Amu Derya'nın ötesinde kalan topraklara atıfta bulunur. Aynı dönemde, Grek ve Roma kaynakları ise Amu Derya'ya Yunanca adı olan "Oxus" üzerinden atıf yapar ve bölgeyi "Oxus Nehri boyunca"⁵ anlamına gelen adlarla tanımlar. Bu nedenle, Batı literatüründe bölge, genellikle Oxus ya da Transoxiana isimleriyle anılır. İslam coğrafyacıları için Mâverâünnehir, İran ve Turan kavimlerini birbirinden ayıran doğal bir sınır olarak kabul edilir. Bölge, konuşulan diller açısından Farsça ve Türkçe konuşulan alanlar şeklinde ikiye ayrılır. Bu kültürel ve dilsel ayırım, İslam coğrafyacıları tarafından Arapça "Ma Wara al-Nahr" ifadesiyle, yani "Nehrin ötesinde olanlar"⁶ şeklinde betimlenir. Bununla birlikte, bazı coğrafyacılar eserlerinde bölgeyi "Haytal"⁷ adıyla anar, bu terim de Mâverâünnehir'in farklı dönemlerdeki önemini ve tanımlamalarını yansıtır. Mâverâünnehir'in geniş coğrafi kapsamı, Fars edebiyatının önde gelen eserlerinden biri olan Firdevsî'nin Şâhnâme'sinde de vurgulanır. Firdevsî'ye göre, Ceyhun ve Seyhun nehirlerinden başlayıp Çin'e kadar uzanan bu büyük bölge, Turan kavimlerinin toprakları olarak tanımlanır⁸. Bu edebî ve tarihî anlatım, Mâverâünnehir'in sadece coğrafi bir bölge değil, aynı zamanda kültürel bir sembol ve tarihî bir miras olduğunu da göstermektedir. Bu tanımlamalar, bölgenin tarih boyunca farklı kültürler için taşıdığı önemin bir göstergesi olarak karşımıza çıkmaktadır.

Mezopotamya'daki Dicle ve Fırat nehirlerinin sahip olduğu hayati öneme benzer şekilde, Ortaçağ Arap coğrafyacıları da Türkistan'da bulunan Amu Derya ve Sır Derya'nın bereketine ve bölgeye sağladığı katkılara büyük değer atfederler. Amu Derya (Oxus) ve Sır Derya

¹ Ramazan Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2001), 212.

² Çince: Tien-Şan (Xinjiang Tianshan), Eski Türkçe: Tengri Tag: Bunlar, dünyanın en büyük dağ sıralarından biri olan Orta Asya'nın Tianshan dağ sisteminin bir parçasıdır. Bk. <http://whc.unesco.org/en/list/1414>. (Son Erişim Tarihi: 17.09.2024)

³ Emel Esin, "Amuderya", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 3, (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 98-99.

⁴ Osman Gazi Özgüdenli, "Mâverâünnehir", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 28, (İstanbul: TDV Yayınları, 2003), 177-180.

⁵ G. Le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate: Mesopotamia, Persia, and Central Asia from the Moslem Conquest to the time of Timur*, (New York: Barnes&Noble Inc, 1873), 434.

⁶ Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, 434.

⁷ Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler*, 214.

⁸ Yılmaz Karadeniz, "İran Kaynaklarına Göre Türkistan ve İran Coğrafyasında İran-Turan Sınır Mücadeleleri", *Akademik Bakış Dergisi*, S. 26, (Kırgızistan: Türk Dünyası Araştırma Vakfı, 2011), 3.

(Jaxartes) adlarının etimolojik kökeni tam olarak açıklığa kavuşmamış olsa da bu su kaynaklarının bölgenin tarihî ve kültürel dokusundaki rolü tartışmasızdır. Moğol istilalarının ardından, bu nehirler literatürde giderek daha fazla “Amu Derya” (Ceyhun/Oxus) ve “Sır Derya” (Seyhun/Jaxartes) isimleriyle anılmaya başlanmıştır⁹. Bu isimlendirme hem bölgenin yerel terminolojisinin hem de Moğol dönemi sonrası coğrafi tasniflerin bir yansımasıdır. Amu Derya ve Sır Derya, yalnızca tarımsal üretimi ve ekonomik faaliyetleri şekillendiren iki önemli akarsu değil, aynı zamanda tarih boyunca bölgenin yerleşim, ticaret ve medeniyet merkezleri olmasında belirleyici bir rol üstlenmişlerdir.

Mâverâünnehir, binlerce yıl birbirinden farklı yaşam biçimlerine ve kültürlere ev sahipliği yapmış ve bu zengin çeşitlilik sayesinde tarihsel ve kültürel bir mozaik haline gelmiştir. Bölgede yerleşik tarım toplumları ile konar-göçer hayvancılık ekonomisine dayanan topluluklar bir arada varlık göstermiştir. İpek Yolu üzerinde bulunması, Mâverâünnehir’i Batı ve Doğu dünyası arasındaki kültürel ve ticari etkileşimlerin odak noktası haline getirmiştir. Tarihî kayıtlar, bölgeye yönelik ilk büyük göç hareketinin Batı Asya üzerinden gerçekleştiğini ortaya koymaktadır. MÖ. VI. yüzyılda Ahameniş İmparatorluğu’nun yönetiminde olan Mâverâünnehir, Soğd kültürünün merkezlerinden biri haline gelmiş ve bu dönemde bölge, güçlü bir yerleşik medeniyetin izlerini taşımıştır¹⁰. MÖ. IV. yüzyılda Büyük İskender’in bölgeyi fethetmesiyle, Mâverâünnehir Helenistik kültürle tanışmış ve önemli ölçüde bu kültürün etkisi altına girmiştir. İskender’in ardından bölge, sırasıyla Seleukos İmparatorluğu, Grek-Baktriya Krallığı, Kuşan İmparatorluğu, Akhunlar (Eftalitler) ve Sâsânî İmparatorluğu gibi çeşitli devletlerin hâkimiyetinde kalmıştır. MS. V. yüzyıldan itibaren, Mâverâünnehir’e göçler Doğu’dan gelmeye başlamış, bu durum bölgenin etnik ve kültürel yapısında önemli değişimlere yol açmıştır. Bu göç dalgası sonucunda MS. VII. yüzyılda Göktürkler bölgeyi kontrol altına almış, ancak VIII. yüzyıldan itibaren Batı Asya’dan gelen göç hareketleri ve İslamiyet’in yükselişiyle birlikte bölge, Arap kültürünün etkisi altına girmiştir¹¹. XII. yüzyılda ise Türkistan, Horasan, İran, Azerbaycan, Irak ve Suriye gibi geniş bir coğrafyayı Türkmenler yurt edinmiştir. Bu dönemde Selçukluların etkisiyle Türkmenlerin bu bölgelere daha yoğun ve sistemli göçler gerçekleştirdiği görülmektedir. Selçuklu hâkimiyeti, Türkmenlerin hem siyasi otoritelerle daha güçlü bir ilişki kurmasını sağlamış hem de bu halkın yeni topraklara yayılmasını teşvik etmiştir. Özellikle Selçukluların askerî ve ekonomik yapısında önemli bir yer tutan Türkmenler, Anadolu’ya dalgalar halinde ilerlerken, XII. yüzyılın ikinci yarısında ise İran’ın doğusunda nüfus üstünlüğü kazanmışlardır¹². XIII. yüzyılda, Moğol istilasıyla birlikte göç yönü tekrar Doğu’ya dönmüş ve Mâverâünnehir, Moğol İmparatorluğu’nun bir parçası olan Çağatay Hanlığı’nın kontrolüne girmiştir. Bu dönemde, Moğol etkisi altında gelişen yeni bir kültürel ve siyasi yapı ortaya çıkmıştır. Çağatay Hanlığı’nın ardından Mâverâünnehir bölgesi, tarih sahnesinde önce Timurluların, ardından ise Özbeklerin hâkimiyetine girmiştir. Farklı uygarlıkların ardı ardına hâkimiyet kurduğu bu coğrafya, tarih boyunca bir köprü işlevi görmüş ve hem yerel hem de küresel ölçekte önemli bir tarihî rol üstlenmiştir.

Mâverâünnehir bölgesinde yer alan şehirlerin, özellikle İslam coğrafyacılarının eserlerinde yaptığı tespitler büyük bir öneme sahiptir. Bu şehirler, bölgenin kültürel, ticari ve siyasi yapısını şekillendiren önemli merkezler olarak kayıtlarda yer almaktadır. İslam coğrafyacılarının tanımladığı bu şehirler arasında, günümüze kadar varlığını sürdüren ve bölgenin medeniyet tarihinde belirleyici roller üstlenen Buhara, Semerkant, Taşkent (Şaş), Üsrûşene, Guvâziyân, Fergana, Tirmiz, Keş (Kiş), Fârâb, Nesef (Nahşeb), Hârizm, Saganiyân (Çaganiyân), İsbîcâb, Huttal, Ahsîkes, Talas, Hucen ve İlak gibi şehirler bulunmaktadır. Bu şehirler hem coğrafi

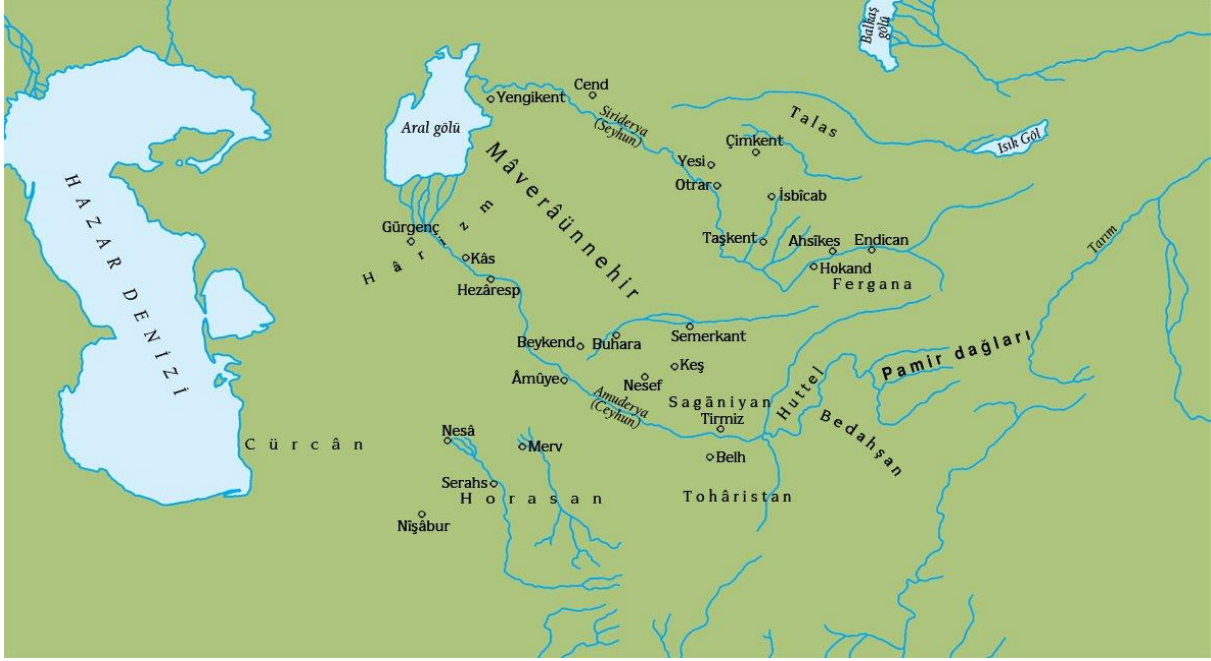
⁹ Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, 435.

¹⁰ Başak Kuzakçı, *Soğdlar ve Türkler*, (İstanbul: Vakıfbank Kültür Yayınları, 2023), 31-38.

¹¹ Edvard V. Rtveldze, *Civilizations, States, and Cultures of Central Asia*, (Taşkent: Forum of Culture and Arts of Uzbekistan Foundation, 2009), 182-183.

¹² Murat Özkan, “Türkmenler Üzerine Bir İnceleme: Tarihsel Süreç, Direniş ve Kimlik”, *ETÜT Dergisi*, 9, (2024), 41.

olarak birbirine yakın hem de tarihsel süreçte etkileşim halinde olmuş, bölgenin kültürel ve ekonomik hayatının şekillenmesinde önemli rol oynamıştır. Özellikle İslamiyet'in yayılmasıyla birlikte, bu şehirler dinî, kültürel ve ticari açıdan merkez olmuş ve Mâverâünnehir'in tarihindeki en önemli yapı taşları haline gelmiştir. Bu nedenle, İslam coğrafyacılarının bu şehirleri tespit etmesi, bölgenin sosyal, kültürel ve ekonomik yapısının anlaşılması açısından önemli bir kaynak teşkil etmektedir¹³.

Mâverâünnehir¹⁴

Mâverâünnehir bölgesinde, kültürel, sosyal ve ticari açıdan en belirgin ve öne çıkan şehirlerden ikisi, başkentlik yapan ve eski Soğd şehirleri olarak bilinen Buhara ve Semerkant'tır. Bu iki şehir, tarih boyunca hem siyasi hem de kültürel açıdan büyük bir öneme sahip olmuştur. Buhara ve Semerkant, sadece Mâverâünnehir'in değil, aynı zamanda Türkistan'ın en önemli kültürel ve ticari merkezleri olarak, çeşitli medeniyetlerin bulunduğu ve zamanla yeni bir harmoni oluşturduğu bu verimli coğrafyanın simgeleridir. Bölgenin zengin tarihî ve kültürel mirasını daha derinlemesine kavrayabilmek adına, Buhara'ya dair seyyahların gözlemlerine geçmeden önce, şehrin adlandırılmasına ve tarihî geçmişine kısaca değinilecektir.

1. Buhara ve Tarihi Coğrafyası

Günümüzde Özbekistan Cumhuriyeti sınırları içerisinde yer alan Buhara¹⁵, iki bin yılı aşkın bir geçmişe sahip olan tarihî bir şehir olarak, Türkistan topraklarında yer alan en eksiksiz kentsel örneklerden biridir. Tarihsel süreçte birçok devletin merkezi olan Buhara, kültürel ve siyasi açıdan önemli bir rol oynamış, bu yönüyle bölgenin en dikkate değer şehirlerinden biri haline gelmiştir. Şehir, geçmişten günümüze büyük ölçüde korunarak dokusunu muhafaza etmiştir. Bu durum, Buhara'nın hem tarihî hem de kültürel mirasını anlamak isteyenler için önemli bir kaynak sunmakta, şehrin geçmişine ışık tutan somut bir belge niteliği taşımaktadır.

Buhara, tarihî kaynaklarda farklı isimlerle anılmaktadır. Bunun en önemli nedeni, şehrin çok sayıda göç dalgasına ev sahipliği yapması ve farklı kültürlerle etkileşime açık bir yapıya sahip olmasıdır. Buhara, özellikle güçlü surlarıyla dikkat çekmiş ve bu özelliği nedeniyle

¹³ Özgüdenli, "Mâverâünnehir", 177-180.

¹⁴ Özgüdenli, "Mâverâünnehir", 177.

¹⁵ Ramazan Şeşen, "Buhara", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 6, (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 363.

Araplar tarafından “Madinat as-Sufriya” (Bakır Şehir veya Bakır Kale) olarak adlandırılmıştır. Bu adlandırma, şehrin askerî ve stratejik önemini vurgulayan bir nitelik taşıırken, aynı zamanda Buhara'nın mimari yapısının da bir yansıması olarak kabul edilebilir¹⁶. Buhara, aynı zamanda Doğu ve Batı Asya arasındaki ticaret yollarının kesişim noktasında bulunan önemli bir merkezdir. Büyük İpek Yolu üzerinde yer alan şehir, Orta Doğu, Hindistan ve Çin'i birbirine bağlayan ana geçiş yollarından birinde bulunuyordu. Bu stratejik konum, Buhara'yı Asya'dan Avrupa'ya giden ürünlerin önemli bir dağıtım noktası haline getirmiştir. Buhara'nın bu merkezi rolü, sadece ticaretin değil, aynı zamanda kültürel etkileşimin de yoğun olarak gerçekleştiği bir şehir olmasını sağlamıştır¹⁷.

Buhara, genel nüfusunun büyük bir kısmını tüccarların oluşturması nedeniyle, “Madinat at-Yujjar”¹⁸ yani “Tüccarlar Şehri” olarak da biliniyordu. Bu, şehrin ekonomik yapısının ve ticaretin merkezi olmasının bir yansımasıydı. Ancak, Muhammed Narşahî'ye göre, Buhara, İslam için harekete geçen şeyhlerden (din için savaşçılar) sonra “Fakhira” olarak da anılmaya başlanmıştı¹⁹. Erken Ortaçağ Çin kaynaklarında ise Buhara'nın adı “Numijkat” olarak geçmektedir²⁰. Yerel halk ise, bu isme ek olarak, şehri “Bumiskat” ve “Buhara” olarak da adlandırmıştır. Farklı kaynaklar Mecusî inancında “öğrenim merkezi” anlamına gelen “Buhar” kelimesinden türediğini iddia ederler. Bu terim, Uygur ve Hitay putperestlerinin ibadet merkezi olarak kullandıkları mabetlerine verdikleri buhar adıyla dikkat çekici bir benzerlik göstermektedir²¹. Bu farklı adlandırmalar, şehrin hem kültürel çeşitliliğini hem de çeşitli medeniyetlerin etkisi altında şekillenen kimliğini ortaya koyar.

Buhara'ya verilen isimler etimolojik açıdan da oldukça çeşitlidir ve Soğd, Sanskrit, Çin ve Fars dillerinin izlerini taşır. Örneğin, Çin kaynaklarında geçen “Numijkat” adı, Tacikçe-Farsça bir kelime olan “Naw” (yeni), Soğdça “Mich” (kale) ve “Kat” (yerleşim) kelimelerinin birleşiminden türetilmiştir²². Bu etimolojik yapı, şehrin “yeni kale yerleşimi” olarak adlandırılmasına işaret eder²³. Diğer taraftan, Buhara adının kökeni ise Sanskritçe “Vihara” (tapınak) kelimesine dayanır²⁴. Bu, şehrin dinî ve kültürel bağlamda önemli bir merkez olduğuna dair bir gösterge olarak kabul edilebilir. Bu farklı kökenler, Buhara'nın çeşitli kültürlerle etkileşimini ve zaman içinde gelişen çok kültürlü yapısını yansıtmaktadır.

Buhara şehrinin ilk yerel toplulukları ve Aryan halkı, Zereşan Nehri kıyılarındaki köylerinde yaşamaktaydılar. MÖ. I. yüzyıla gelindiğinde, kültürel etkileşimlerin etkisiyle bölgede yeni bir kültürel yapı ortaya çıkmaya başlamıştır. MÖ. 800'lerde Soğd kültürünün etkisi genişleyerek Zereşan Vadisi boyunca şehir devletlerinde kendini göstermiştir. MÖ. 500 yılına doğru, bu yerleşim yerleri genişleyerek çevresini koruyan bir duvarla çevrilmiş ve böylece Buhara şehri şekillenmeye başlamıştır. Aynı dönemde Buhara, Pers İmparatorluğu'nun himayesine girmiştir. Ardından, Büyük İskender'in (M.Ö. 356-323), Helenistik Seleukos İmparatorluğu'nun (MÖ. 312-63), Greko-Baktriyenler'in (M.Ö. 250-125) ve Kuşan

¹⁶ Abu Bakr Muhammad ibn Ja'far Narshakhi, *The History of Bukhara*, çev. Richard N. Frye, (Cambridge, Massachusetts: The Mediaeval Academy of America 1954), 21; Eserin Türkçe tercümesi için bk. Narşahî, *Târîh-i Buhârâ*, çev. Erkan Göksu, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2013); Buhara'nın tarihî coğrafyasına dair Târîh-i Buhârâ'ya dayalı olarak yapılan son çalışma için bk. Emre Keser, “Tarih-i Buhara'ya Göre Buhara'nın Tarihi Coğrafyası Üzerine Birkaç Not”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, Cilt: 123 Sayı: 243, (Kasım - Aralık 2019), 279-298.

¹⁷ Seda Yılmaz Vurgun, “Buhara Emirliği'nin İki Önemli Şehri: Buhara ve Semerkand”, *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 1/1, (Güz 2016), 145; Eralp Erdoğan, “Seyyahların Gözüyle 19. Yüzyılda Buhara ve Hive'de Yapılan Ticarî Faaliyetler”, *Seyyahların İzinde Türkistan*, ed. Mustafa Gökçe, (Ankara: Pegem Akademi, 2019), 246-247.

¹⁸ Narshakhi, *The History of Bukhara*, 22.

¹⁹ Narshakhi, *The History of Bukhara*, 121.

²⁰ Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, 461.

²¹ R. Nelson Frye, “Ortaçağ Başarısı Buhara”, *İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, çev. Hasan Kurt, Cilt XLI, (2000), 425.

²² Başak Kuzakçı, “The Birth of Afrasiab (Samarqand) in The Territory of Ancient Sogdiana (6th Century BCE-2nd Century CE)”, *Sogdiyskiy Sbornik*, Vıpusk 11, ed. Shamsiddin Kamoliddin, (Londra: Lambert Academic Publishing RU, 2023), 114.

²³ Narshakhi, *The History of Bukhara*, 120.

²⁴ Şeşen, “Buhara”, 363-367.

İmparatorluğu'nun (M.Ö. 105-250) egemenliği altına girmiştir²⁵. Bu çeşitli imparatorlukların etkisi, Buhara'nın tarihi ve kültürel gelişiminde önemli bir rol oynamıştır.

MS. V. ve VI. yüzyıllarda, Buhara Akhunlar (Eftalitler) tarafından yönetilmiştir. Bu dönemde, Akhunların devleti gücünün zirvesine ulaşmıştır ve sınırlarını doğudan batıya doğru genişletmişlerdir. Hoten'den (Doğu Türkistan) İran sınırlarına kadar, Kazakistan bozkırlarından kuzeybatı Hindistan'a kadar uzanan geniş bir coğrafya, Türkistan, Afganistan, Pakistan'ın birçok bölgesi ile Hindistan ve Çin'in bir kısmı Akhunların egemenliği altındaydı. Akhunlar, bu geniş toprakları 200 yıl yöneterek bölgedeki siyasi ve kültürel yapıyı derinden etkilemişlerdir²⁶. Ancak, VII. yüzyılın ortalarına doğru, Göktürklerin kuzeyden yükselmesi ve güneyden Sâsânî Devleti'nin güçlenmesiyle, Akhunların egemenliği zayıflamış ve nihayetinde bu iki büyük güç arasındaki çatışmalar nedeniyle Akhunların bölgedeki varlığı sona ermiştir. Bu gelişmeler, Türkistan'daki siyasi denklemleri yeniden şekillendirmiş ve Akhunların uzun süren hâkimiyetinin ardından yeni bir dönemin başlangıcına işaret etmiştir²⁷. İstemi Yabgu önderliğindeki Göktürkler, VII. yüzyılın ortalarında Akhunları yıkarak Batı Türkistan topraklarını ele geçirmiştir. Göktürkler, bölgedeki egemenliklerini pekiştirdikten sonra, Sâsânî Devleti ile bu toprakları paylaşmıştır. Göktürklerin hâkimiyetindeki Batı Türkistan, bölgenin tarihî ve kültürel gelişiminde belirleyici bir rol oynamıştır²⁸. Buhara, Soğdlu tüccarları ve stratejik konumu sayesinde, İpek Yolu üzerinde önemli bir geçiş noktası haline gelmiştir. Bu durum, şehri sadece ticaretin merkezi yapmakla kalmamış, aynı zamanda birçok devlet için hedef haline getirmiştir. Özellikle Soğdlu tüccarlarının faaliyetleri, Buhara'nın ekonomik ve kültürel önemini artırarak, buraya hâkim olma mücadelesini yoğunlaştırmıştır²⁹. Anuşirvan önderliğindeki Sâsânî Devleti, Göktürkler ile Türkistan topraklarında hâkimiyetini paylaştığı dönemde, Buhara ve çevresindeki topraklarda güçlü bir egemenlik kurmuş, bu hâkimiyet Arap akınlarının başlamasına kadar devam etmiştir³⁰. Sâsânî yönetimi, bölgedeki ticaret yolları üzerindeki denetimi ve kültürel etkileşimleri güçlendirmiştir. Ancak, Arapların bölgeye yönelmesiyle birlikte, Sâsânî hâkimiyeti son bulmuş ve bölge yeni bir kültürel ve siyasi döneme girmiştir.

625 yılında Araplar, Horasan'ın başkenti Merv'i ele geçirmiş ve Amu Derya ile Sır Derya arasındaki Türkistan topraklarını Mâverâünnehir olarak adlandırmışlardır. Bu olay, bölgenin Arap hâkimiyeti altına girmesinin ilk adımlarını atmıştır. Emevî komutanlarından Kuteybe b. Müslim, 709 yılında Sâsânî Devleti ile bir anlaşma imzalamıştır. Bu anlaşma gereği Buhara, yılda 210.000 dirhem haraç ödemeye zorlanmıştır. Ayrıca, Arap yönetici sınıfına başkent Şehrîstan'daki³¹ evlerin yarısı ve gerekli yiyecek temini sağlanarak, bölgedeki Arap varlığı güçlendirilmiştir. Kuteybe, aynı zamanda 712 yılında Semerkant seferi sırasında Buhara'nın askerî güçlerinden yararlanarak, bölgedeki Arap nüfuzunu pekiştirmiştir³².

IX. yüzyılın başlarında, bölgenin yönetimi Tâhirîlerden sonra Sâmânîlere geçmiştir. Farklı kaynaklara göre, Sâmânîlerin aristokrat ailesi Semerkant, Tirmiz ya da Belh gibi bölgelerden gelmişti. 819 yılında, Saman Kudat'ın torunlarına verilen Mâverâünnehir şehirleri arasında Buhara yer almıyordu. Ancak, İsmâil b. Ahmed, Türkistan topraklarının büyük bir kısmını

²⁵ Rtveldze, *Civilizations, States, and Cultures of Central Asia*, 184.

²⁶ Aydogdy Kurbanov, "Politiçeskaya İstoriya Eftalitov", *Swiatowit*, C. 5, S. 46, (2003), 43.

²⁷ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2017), 87.

²⁸ Ahmet Taşağıl, *Gök Türkler I, II, III*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2018), 39.

²⁹ Başak Kuzakçı, "Cross-Cultural Elements in Sogdian Trade (5th-8th centuries AD)", *Sogdiyskiy Sbornik*, Vıpusk 12, ed. Shamsiddin Kamoliddin, (Londra: Lambert Academic Publishing RU, 2024), 43.

³⁰ Esko Naskali, "Sâsânîler", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 36, (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 174-176.

³¹ Şehrîstan, şehrin merkezine verilen isimdir. Şehrin dış alanına ise Rabaz denilmektedir. Bkz. Şeşen, "Buhara", 363-367; Buhara'da şehristana girildiğinde soldaki bölgede Hıristiyan kilisesi, Narşahi'nin tanımlamasıyla Tersâyân kiliseleri yer alırdı. Bu dönemde kilise Beni Hanzala Cami'ne dönüştürüldü. Detaylı bilgi için bk. Başak Kuzakçı, "Orta Asya'da Doğu Kilisesi'nin Yükselişi: Soğd Hıristiyanlığı ve İzleri", *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, 5/2, 2022, 451.

³² Narshakhi, *The History of Bukhara*, 8-9.

fethederek Buhara'yı başkent yapmayı başarmıştı. Bu dönemde, Sâmânîler Buhara'da güçlü bir siyasi ve kültürel merkez inşa ederek, şehir üzerinde önemli bir etki kurmuşlar ve bölgedeki yönetimi pekiştirmişlerdi. Bu gelişme, Buhara'nın İslam dünyası için daha da önemli bir merkez haline gelmesinde belirleyici bir rol oynamıştır³³.

X. yüzyılın sonları ile XI. yüzyılın başları arasında Buhara, Sâmânîler ve Karahanlılar arasındaki hâkimiyet mücadelesiyle şekillenmiştir³⁴. Sâmânîler, bu topraklarda bir asrı aşkın bir süre hüküm sürmüş ve şehri önemli bir kültür ve ticaret merkezi haline getirmiştir. Ancak, Karahanlıların Mâverâünnehir üzerine ilerlemesiyle Sâmânîlerin hâkimiyeti sona ermiştir. Karahanlılar, Sâmânîlerin mirasını devralarak Buhara'nın yeni yönetici gücü oldular. Barthold'a göre, Ali Tegin'in yönetimi altında Buhara ve Semerkant, Karahanlılar için iki başkentten biriydi³⁵. Karahanlılar dönemi, şehrin önemli yapısal yeniliklerle donatıldığı bir dönemdi. Arslan Han'ın (1102-1130) yönetimi sırasında Buhara'da surlar, camiler, saraylar ve kaleler yeniden inşa edilerek şehre önemli mimari eserler kazandırılmıştır. Bu dönemde şehir, uzun bir süre boyunca sakin ve istikrarlı bir dönem geçirmiştir³⁶. Ancak, Buhara'nın kaderi 1141'de Karahıtayların, 1207'de ise Harzemşahların yönetimi altına girmesiyle yeniden değişmiştir. Harzemşahlar döneminde, özellikle Muhammed Tekiş'in idaresi sırasında, şehirdeki kaleler onarılmış ve yeni mimari yapılar inşa edilerek şehir tekrar inşa edilme sürecine girmiştir³⁷.

1220 yılında Buhara, Cengiz Han'ın Moğol orduları tarafından büyük bir yıkıma uğramıştır. Moğollar, şehri yağmalamış ve neredeyse tamamen yok etmiştir. Şehir kalesi, yalnızca 10 gün sürebilen bir direnişin ardından düşmüş ve Buhara, Moğol İmparatorluğu tarafından ele geçirilen ilk şehirlerden biri olmuştur³⁸. Bu olay, Cengiz Han'ın Türkistan toprakları üzerindeki hâkimiyetini pekiştirmiştir. Cengiz Han Moğol İmparatorluğu'nu oğulları arasında bölüştürmüş ve bu taksime göre Mâverâünnehir toprakları Çağatay Hanlığı'na düşmüştür³⁹. Bu dönemde Buhara, Çağatay Hanlığı'nın egemenliğinde kısmen yeniden inşa edilse de eski ihtişamını tam olarak geri kazanamamıştır.

Buhara, Çağatay Hanlığı'nın hâkimiyeti döneminde sık sık Moğol iç karışıklıkları ve idarî mücadelelerle karşı karşıya kalmıştır. Ancak XV. yüzyıla gelindiğinde, Emir Timur Moğol göçebe aristokrasisinin direncini aşarak Türkistan'ı yönetim altına almıştır. Timur, annesinin doğduğu şehir olan Buhara'ya büyük saygı duymuş ve bu yüzden şehre önemli yatırımlar yapmıştır. Timur'un hükümdarlığı sırasında, Namazgâh Camii yeniden inşa edilmiş ve Buhara'nın kültürel, bilimsel ve mimari yönleri güçlendirilmiştir⁴⁰. Bu dönemde, Mâverâünnehir'de "Timur Rönesansı" olarak bilinen bir bilimsel ve sanatsal uyanış yaşanmıştır⁴¹. Timur'un başlattığı imar faaliyetleri, onun halefleri olan Şahruh ve Uluğ Bey tarafından da sürdürülmüştür⁴². Timur'un ölümünden sonra, bölgedeki iç karışıklıklar zaman zaman çözüme kavuşsa da Hüseyin Baykara döneminde devlet yönetimi ciddi zorluklarla

³³ Aydın Usta, "Sâmânîler", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 36, (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 64-68.

³⁴ Narshakhi, *The History of Bukhara*, 19.

³⁵ V. V. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi: Hakkında Dersler*, çev. Ragıp Hulusi Özdem, (Ankara: Türk Tarih Kurumu 2017), 102.

³⁶ Abdülkerim Özyayın, "Arslan Han", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 3, (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 401.

³⁷ Şeşen, "Buhara", 363-367.

³⁸ İlyas Kemaloğlu, "Büyük Moğol İmparatorluğu", *Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizoğulları*, haz. Hayrunnisa Alan, İlyas Kemaloğlu, (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2016), 35.

³⁹ Hayrunnisa Alan, "Çağatay Hanlığı", *Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizoğulları*, haz. Hayrunnisa Alan, İlyas Kemaloğlu, (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2016), 68.

⁴⁰ İsmail Aka, "Timurlular", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 41, (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 177-180.

⁴¹ Engin Beksaç, "Timurlular", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 41, (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 180-184; Hayrunnisa Alan, "Timurlular", *Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizoğulları*, haz. Hayrunnisa Alan, İlyas Kemaloğlu, (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2016), 233.

⁴² İsmail Aka, *Timur ve Devleti*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1991), 116-120; V. V. Barthold, *Uluğ Bey ve Zamanı*, çev. İsmail Aka, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1997), 99-103.

karşılaşmış ve giderek bir çıkmaza girmiştir. Ayrıca, Özbek tehdidi, Timur'un kurduğu mirası sarsmaya başlamıştır.

Muhammed Şibanî Han'ın Özbekleri tek bayrak altında toplamasıyla 1507'de Timurluların egemenliği sona ermiş ve Özbekler, Türkistan'ın yeni hâkimi olarak sahneye çıkmıştır⁴³. 1500 yılında kurulan Buhara Hanlığı, 1920'ye kadar üç farklı hanedan tarafından yönetilmiştir. Bu hanedanlar sırasıyla Şibanîler (Ebu'l-Hayrîlar; 1500-1599), Astrahanîler (Astarhanîler, Astrahanlılar, Tukay-Timurlular, Tukay-Timurîler, Canoğulları, Canîler; 1599-1756) ve Mangıtlar (1756-1920)'dir⁴⁴. XIX. yüzyılın ikinci yarısında, Çarlık Rusya, Buhara Hanlığı'na düzenlediği seferlerle hanlık topraklarını işgal etmiştir. Bu süreçte, Çarlık Rusya'nın amacı, Buhara'yı hammaddenin merkezi yaparak sanayi malları için bir pazar haline getirmektir. Bu hedef doğrultusunda bölgede birçok atölye kurulmuş ve 1748 kilometrelik demiryolu inşa edilmiştir. Bu altyapı, Rusya'nın bölge zenginliklerine ucuz ve kolay erişimini sağlamıştır⁴⁵. 1917'de Çarlık Rusya'nın devrilmesinin ardından yönetimi ele alan Bolşevikler, 1920'de Mangıtların son hükümdarı Emir Âlim (1910-1920) döneminde Buhara'yı işgal etmiş ve böylece Buhara Hanlığı'nı yıkmıştır⁴⁶.

1920 yılında Buhara Halk Sovyet Cumhuriyeti 1924 yılında ise Özbekistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti kurulmuştur. 1926'daki idari yapıya göre, Özbekistan 10 bölgeden oluşuyordu ve bunlardan biri de Buhara'ydı. Sovyetler Birliği döneminde, özellikle asimilasyon politikalarıyla yerel halkın kimliği ve kültürü baskı altına alınmış; Türk halkı büyük zorluklar yaşamıştır. Bu süreçte pek çok insan, Sovyet rejiminin çeşitli uygulamalarının kurbanı olmuştur. 31 Ağustos 1991'de Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla, diğer Türk Cumhuriyetleri gibi Özbekistan da bağımsızlığını ilan etmiş ve Buhara, Özbekistan Cumhuriyeti'nin bir parçası olarak yeni döneme girmiştir⁴⁷.

2. Seyyahların Buhara'sı

Arapça "gezi, gezmek" anlamına gelen *seyahat* ile Farsçadaki "risale, mektup" anlamındaki *nâme* kelimesinin birleşiminden oluşan *seyahatname* gezi eseri, gezi günlüğü anlamını taşır⁴⁸. Tarih boyunca insanlar yaşadıkları coğrafya dışındaki toprakları ve halkları merak etmiştir. Bu seyahatler yüzyıllar içerisinde merak kavramından uzaklaşarak stratejik bilgi toplamaya evrilmiştir. Onlar yalnız insanlar hakkında değil hemen her konuda fikir sahibi olmak için seyahat etmiştir. Seyyahlar, gözlemedikleri toplumlar üzerine yeni bilgiler aktarırken mensubu olduğu milletin de görüşlerini eserlerine aktarmışlardır. Bu nedenle seyahatnamelerin ortak özelliği en az iki farklı toplumun sosyal ve siyasi yapılarının karşılaştırmalı bir içeriğini sunmasıdır. Dahası, seyahatnameler farklı tür ve dillerde ifade edilen kültürel öğeleri içermekle birlikte dillerdeki vurgu ve varsayımları ile de öne çıkmaktadır. Seyyahlar gözlemedikleri toplumlara dair, siyasi düzen özellikle savaş ve adalet vurgularını daha genel ifadeler kullanarak; şehirler, ticari hayat, mensup olunan inanç sistemi ya da dinin daha ezoterik yönleri (ritüeller, festivaller, putlar ve tapınaklar), evlilik, kadın, giyim-kuşam, yeme ve hijyen alışkanlıkları, sözlü eylem ve sanatları ise daha öznel değerlendirmelerle yazmışlardır⁴⁹. Bu geniş panoramada seyyahlar kimi zaman keşfetme

⁴³ Nurettin Hatunoğlu, *Türkistan'da Son Türk Devleti Buhara Emirliği ve Âlim Han*, (İstanbul: Ötügen Neşriyat) 2011, 31-34.

⁴⁴ Muhammed Bilal Çelik, "Astrahanîler (1599-1756) Döneminde Buhara Hanlığı", *Bir İnsan-ı Selim: Prof. Dr. Azmi Özcan'a Armağan*, ed. Refik Arıkan-Halim Demiryürek, (İstanbul: Lotus Yayınevi, 2016), 603.

⁴⁵ Abdullah Muhammedcanov, "Özbekistan", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 34, (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 112.

⁴⁶ Hatunoğlu, *Türkistan'da Son Türk Devleti Buhara Emirliği ve Âlim Han*, 38-41.

⁴⁷ Muhammedcanov, "Özbekistan", s. 112.

⁴⁸ Hüseyin Yazıcı, "Seyahatnâme", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 37, (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 9-11.

⁴⁹ Joan Pau Rubies, "Travel Writing and Ethnography", *The Cambridge Companion to Travel Writing*, haz. Peter Hulme, Tim Youngs, (Cambridge: Cambridge University Press, 2002), 251.

güdüğü ile yola çıkarken kimi zaman da devletleri tarafından görevlendirilerek bu verileri elde etmişlerdir.

Seyahatnamelerin tarihî bir kaynak değeri taşımasının asıl sebebi ise yazıldığı dönemden çok sonra halkın değişen sosyal yaşantısını, kültürünü, dilini, yaşam standartlarını, yaşadığı coğrafyayı, vs. takip edecek malzemeyi araştırmacıya veya okura sunmasıdır. Bu nedenle tarihî incelemelerde seyahatnameleri bambaşka bir kaynak olarak ele almak gerekir. Seyahatnameler, sadece yazıldığı dönemin tarihiyle ilgili verdiği bilgilerle değil, bizatihi kendisinin de bir tarihi eser sayılması açısından önemlidir. Seyahatnamelerdeki bilgilerin kanıtlanabilirliğinin olmaması, yargıların öznel olması, kimi tarihçiler tarafından seyahatnamelerin bilimsel değeriyle ilgili olumsuz görüşlere sebep olmaktadır. Bu nedenle Ortaylı, yalnızca metinlerin değil seyahatname yazarlarının hangi kültür çevresi ve zamandan geldiğine dair bilginin araştırmacıda olması gerektiğini de belirtir⁵⁰. Ancak yine de seyahatnameler, abartılı ifadeler ve hatalara rağmen tarih araştırmalarında birincil derecede olmasa bile tarihçiler tarafından dikkate alınması gereken kaynaklardır⁵¹.

Bir tarihçi için bu tür eserler, doğrudan birer belge olmaktan çok, belirli bir dönemin yaşamını, halkını ve kültürel dinamiklerini anlamak adına önemli ipuçları sunar. Seyahatnameler, yazıldıkları dönemin özelliklerini, sosyal yapısını ve kültürel ilişkilerini aktarması bakımından tarihsel kaynakların birer yansıması olarak büyük değer taşır. Buhara, tarih boyunca farklı coğrafyalardan gelen birçok seyyahın ilgisini çekmiştir. Bu seyyahlar, çeşitli nedenlerle şehre seyahat etmişler, kimi zaman resmî bir görevle, kimi zaman da bireysel bir keşif amacıyla bölgede bulunmuşlardır. Her ne kadar bu seyyahların raporları, genellikle siyasi ve diplomatik hedeflere dayanıyor olsa da yazdıkları eserlerde yalnızca resmî notlar vermekle kalmamışlar; aynı zamanda geçtikleri coğrafyadaki toplulukların yaşam biçimleri, kültürel pratikleri ve sosyal yapıları hakkında da önemli bilgiler sunmuşlardır.

Buhara özelinde, XVI. yüzyıla kadar seyyahların gözlemleri sınırlı kalmıştır. Bu sebeple bu çalışmada, bölgeye gelen yalnızca belirli seyyahların gözlemleri ele alınmıştır. XVI. yüzyıla kadar yapılan bu ziyaretler sonucunda tutulan notlar genellikle Mâverâünnehir'in genel yapısı üzerinedir. Buhara'ya dair kaydedilen bilgiler sınırlı olsa da bu gözlemlerin kaydedilmesi ve değerlendirilmesi, şehrin tarihini anlamak açısından büyük önem taşımaktadır. Çinli seyyahlar arasında Chang Ch'ien, Sung Yün, Fa Hsien, Hsüan Tsang ve Wang Yen-te gibi önemli isimler bulunmaktadır. Bu seyyahlar, Türkistan'ın farklı bölgeleriyle ilişkiler kurmuş ve Buhara dahil olmak üzere çeşitli şehirler hakkında gözlemler yapmışlardır. Ancak Çinli seyyahların genelde Buhara'yı bireysel bir odak olarak ele almaktan ziyade, Mâverâünnehir'e dair genel bir perspektif sundukları görülmektedir. Bu yaklaşım, Buhara'ya ilişkin özgün bilgilerin sınırlı kalmasına neden olmuştur. İslam coğrafyacıları ise bu eksikliği kısmen gidermiş; Temim İbn Bahr, İbn Fadlan, İbn Havkal, Makdisî ve İbn Battûta gibi isimler aracılığıyla Buhara'nın toplumsal yapısı, ticaret yolları ve kültürel zenginlikleri hakkında daha detaylı bilgiler sunmuşlardır. Bununla birlikte, bu gözlemler de genellikle bölgenin genel yapısını ele alırken Buhara'nın kendine özgü özelliklerine daha az yer verilmiştir. Batılı seyyahlar, özellikle Orta Çağ'ın sonlarından itibaren bölgeye ilgi göstermeye başlamışlardır. Zemarkhos ve Ruy Gonzales De Clavjiyo gibi isimler, Batılı okurlara bölgenin tarihini ve kültürünü aktarmışlardır. Özellikle Clavjiyo'nun Timur dönemine ilişkin gözlemleri, Buhara'nın o dönemdeki sosyal ve siyasi yapısına dair önemli ipuçları sunmaktadır. Ancak Batılı seyyahlar da genellikle Buhara'yı merkeze almak yerine, daha geniş bir coğrafî ve kültürel bağlamda değerlendirme yapma eğiliminde olmuşlardır. Sonuç olarak, Buhara hakkında seyyahların ve devlet görevlilerinin

⁵⁰ İlber Ortaylı, "19. Asırdan Zamanımıza Hindistan Üzerine Türk Seyahatnameleri", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilimler Fakültesi Dergisi*, 47 (3-4), (1992), 271.

⁵¹ Fatih Ünal, "Vladimir Petroviç Davidov'un Seyahat Notlarına Göre 1835'de İstanbul", *Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 8(3), (Kasım 2018), 537.

gözlemlerine dayanan çalışmalar, mevcut sınırlı verilere rağmen büyük önem taşımaktadır. Bu çalışma, Buhara'nın tarihî, kültürel ve toplumsal yapısını daha derinlemesine anlamayı ve mevcut gözlemler üzerinden bu zengin tarihe ışık tutmayı hedeflemektedir. Bununla birlikte, Buhara'ya özgü daha detaylı betimlemelerin eksikliği, şehir hakkında kapsamlı bir değerlendirme yapmayı kısıtlamaktadır. Bu durum, XVII. yüzyıldan itibaren değişmeye başlamış ve Buhara'ya gelen seyyahların ve devlet görevlilerinin sayısında önemli bir artış gözlenmiştir. Özellikle Çarlık Rusya ve İngiltere tarafından gönderilen görevlilerin tuttukları notlar, Buhara hakkında daha geniş bilgi sağlamış, şehrin tarihine dair kapsamlı bir anlayış geliştirilmesine olanak tanımıştır.

3. XVI. Yüzyıla Kadar Seyahatnamelerde Buhara

Çin, tarihsel olarak Türkistan ile sürekli ilişkiler içinde olmuş bir devlettir ve bu sebeple Çin hanedanlarının yıllıkları ile Çin'den gönderilen elçilik heyetleri, Türk tarihi açısından önemli bir yer tutar. Çin ile Türkistan arasındaki ilişkiler, özellikle Hunlar ile Çinliler arasındaki siyasi münasebetler doğrultusunda, milattan önceki dönemlerden itibaren sürekli bir etkileşim içinde olmuştur⁵². Bu ilişkilerin temelinde, her iki tarafın da birbirleriyle ittifak kurma ve siyasi dengeyi sağlama çabaları yatmaktadır. Bu bağlamda, Çin tarafından Türkistan'a gönderilen ilk önemli elçi, MÖ. 137'de Han Hanedanlığı tarafından yollanan Chang Ch'ien'dir. Chang Ch'ien bölgeye Hunlar ile ittifak kurma amacıyla gönderilmiştir. Ancak bu misyon Chang Ch'ien'in Hunlar tarafından esir alınmasından dolayı başarısız olmuştur. On yıl boyunca Hun topraklarında tutsak kalan Chang Ch'ien Hun İmparatorluğu'ndaki iç karışıklıkların artması sonucu, Hun topraklarından kaçmayı başarmış ve batı sınırlarında yer alan Fergana şehrine ulaşmıştır⁵³. Buradan sonra batı Türkistan şehirlerini gezmeye başlayan Chang Ch'ien, bu şehirler hakkında gözlemler yapmış olsa da detaylı bilgi sunmaz. Chang Ch'ien'e göre Batı Türkistan'da "yüksek dağlar, çöller ve yeşil ovalar iç içedir. Batıyı ve doğuyu birleştiren meşhur ticaret yolu (İpek Yolu) buradan geçer. Etrafındaki nehirler, yeşil ovaları besler... İnsanlar hayvancılık ve tarım ile uğraşır"⁵⁴.

Chang Ch'ien'in Türkistan'daki ticaret yolları ve bölgenin zenginliklerine dair aktardığı bilgiler, Çin'in Hunlara karşı izlediği politikada önemli bir dönüm noktasına işaret etmektedir. Bu bilgiler, Çin'in, batıya doğru genişlemeyi amaçlayan askerî ve diplomatik stratejilerini güçlendirmesinde etkili olmuştur. Özellikle, Türkistan'ın verimli toprakları, stratejik ticaret yolları ve bölgedeki zengin kaynaklar, Çin'in bölgeye olan ilgisini artırmış ve bunun sonucunda Çin, Hunlara karşı akınlarını yoğunlaştırarak daha işgalci bir politika izlemeye başlamıştır⁵⁵. Bu bağlamda, Chang Ch'ien'in aktardığı gözlemler, Çin'in Türkistan'a yönelik dış politikasının şekillenmesinde doğrudan etkili olmuştur. Ayrıca, Chang Ch'ien'in seyahati, Çinlilerin batı Asya toprakları hakkında bilgi sahibi olmalarını sağlayan ilk kayıtlardan biri olmuştur⁵⁶.

Resmî elçilik heyetlerinin yanı sıra, Budist hacılar da Budizm'in esaslarını öğrenmek amacıyla Hindistan yolculuklarında Türkistan'a uğramışlardır. Bu amaca yönelik olarak yola çıkan ilk Çinli seyyahların başında Fa Hsien gelir⁵⁷. MS. V. yüzyılda, Doğu Çin Devleti'nden Budizm'in eksik eserlerini tamamlamak amacıyla yola çıkan Fa Hsien, Hindistan'a doğru ilerlerken Türkistan topraklarından geçmiş ve burada edindiği deneyimlerini detaylı bir şekilde

⁵² Mustafa Gökçe, "10. Yüzyıla Kadar Türkistan'ı Ziyaret Eden Seyyahların İzlenimlerinde Türkler", *Seyyahların İzinde Türkistan*, ed. Mustafa Gökçe, (Ankara: Pegem Akademi, 2019), 28.

⁵³ Mustafa Gökçe, Tuba Tombuloğlu, "10. ve 15. Yüzyıl Seyyahlarının İzlenimlerinde Semerkand", *History Studies*, C. X, S. 10, (Aralık 2018), 133.

⁵⁴ Nuraniye Hidayet Ekrem, *Çin Elçisi Chang Ch'ien'in Seyahatnamesine Göre Orta Asya'daki Etnik Gruplar*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, (Ankara 1999), 23-29.

⁵⁵ Gökçe, "10. Yüzyıla Kadar Türkistan'ı Ziyaret Eden Seyyahların İzlenimlerinde Türkler", 28.

⁵⁶ Ekrem, *Çin Elçisi Chang Ch'ien'in Seyahatnamesine Göre Orta Asya'daki Etnik Gruplar*, 27.

⁵⁷ Gökçe, "10. Yüzyıla Kadar Türkistan'ı Ziyaret Eden Seyyahların İzlenimlerinde Türkler", 28.

kaleme almıştır⁵⁸. Fa Hsien'in seyahatnamesi, bölgenin coğrafyası, kültürel yapıları ve ekonomik durumlarına dair önemli bilgiler sunmaktadır. Özellikle Hoten (Doğu Türkistan) üzerine yazdığı notlar dikkat çekerken, Batı Türkistan'ı "Hsi-ch'eng"⁵⁹ olarak tanımlamıştır. Fa Hsien'in gözlemlerine göre, Türkistan toprakları zengin doğal kaynaklara sahiptir. Bölgedeki en dikkat çekici özelliklerden biri, yeşim taşı bakımından bolluk içermesidir. Fa Hsien, bölgedeki sulama sistemlerinin etkinliğinden de bahsetmiş ve bu sulama sayesinde toprakların verimli olduğunu, bereketli ovaların bulunduğunu ifade etmiştir. Göktürkler döneminde ise bu bölge Batı Dağları olarak adlandırılmıştır. Fa Hsien'in verdiği bilgilere göre, Batı Türkistan'da beş büyük şehir ve çok sayıda küçük şehir bulunmaktadır⁶⁰.

MS. VI. yüzyılın başlarında Buda'nın öğretilerini takip etmek ve hac ziyareti yapmak amacıyla Hindistan'a doğru yola çıkan bir diğer din adamı Sung Yün'dür. Sung Yün, Türkistan ve Batı Asya topraklarında bulunduğu dönemde, gözlemlerini dikkatlice kayda almış ve seyahatnamesine aktarmıştır⁶¹. Bu seyahatnamede, Sung Yün özellikle Türkistan şehirlerinin genel değerlendirmelerini yaparken, Batı Buhara topraklarına dair özel bir vurgu yapmıştır. Sung Yün'ün seyahatnamesinde Buhara hakkında geçen ifadeler, bölgenin sosyo-ekonomik yapısını, kültürel özelliklerini ve coğrafi konumunu ortaya koyan önemli ipuçları sunmaktadır. Buhara'nın coğrafi konumundan ve ekonomisinden bahseden Sung Yün, bölge hakkında notlar almıştır. Sung Yün'ün seyahatnamesi, Buhara'nın o dönemdeki yerini ve rolünü anlamak açısından değerli bir kaynak olarak öne çıkmaktadır. Seyahatnamede Buhara hakkında geçen ifadeler şöyledir: "*Derin vadiler ve yüksek dağlarla çevrili olan yol daima zor bir yoldu buna rağmen dokuzuncu ayda Po-he'ye (Buhara) vardılar. Bu memleket çok soğuk ve rüzgârlıydı, kar sert ve keskindi. Bu nedenle insanlar giyinmek için keçe kullanıyordu. Çoğunluğu hayvancılıkla uğraşıyordu. Bunların hükümdarları dağa kurulu bir şehirde yaşıyordu*"⁶².

Aynı yüzyılda Çinli seyyah Sung Yün dışında Türkistan topraklarına gelen bir diğer önemli seyyah, Bizanslı Zemarkhos'tur. Zemarkhos, 568 yılında Bizans İmparatoru II. Justinos (Iustinus) tarafından, Göktürkler ile ittifak kurulması amacıyla bir elçilik heyetinin başına getirilmiş ve Göktürk topraklarına gönderilmiştir⁶³. Zemarkhos, görevini yerine getirirken edindiği gözlemleri detaylı bir şekilde kaydederek, Türkistan'ın genel coğrafyası üzerine raporlar hazırlamıştır. Zemarkhos'un yazdığı metinlerde, Batı Türkistan şehirlerinin tarihî yapısına dair önemli bilgiler yer almaktadır. Özellikle Akhunların bölgedeki egemenliği ve sonrasında Göktürklerin bölgeye gelerek hâkimiyet kurdukları vurgulanmıştır. Ayrıca Zemarkhos, Türkistan'da gelişmiş olan sanayi ve ticaret faaliyetlerine dair de notlar almıştır. Bölgenin üretim gücüne dair verdiği bilgilere göre, burada ipek böceği yetiştirilmekte, ipek kumaşı dokunmaktadır. Ayrıca dokuma sanatı oldukça gelişmiştir. Bunun yanı sıra değerli madenlerden yapılan kap kacaklar da bölgenin zenginliğini gösteren unsurlardan biridir. Zemarkhos'un bu gözlemleri, sadece coğrafi değil, aynı zamanda sosyo-ekonomik yapıyı da yansıtan önemli verilerdir⁶⁴. Bu bilgiler, Batı Türkistan'ın o dönemdeki ticaret, zanaat ve kültürel yapısının anlaşılmasına katkı sağlamaktadır.

⁵⁸ Kürşat Yıldırım, "Fa Hsien'in Türkistan'da Seyahati", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, C. XV, S. 1, (2015), 46-47.

⁵⁹ Fa Hsien seyahatnamesinde "Hsi-ch'eng" batı şehirleri manasına gelmektedir. Bk. Yıldırım, "Fa Hsien'in Türkistan'da Seyahati", 54; Sung Yün ve Hsüan-Tsang seyahatnamelerinde bu kelime "Hsi-yü" olarak karşımıza çıkmaktadır. Bk. Kürşat Yıldırım, "Sung Yün'ün Türkistan'daki Seyahati", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. XXX, S. 1, (2015), 284; Erkin Ekrem, *Hsüan-Tsang Seyahatnamesi'ne Göre Türkistan*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, (Ankara 2003), 2-4.

⁶⁰ Yıldırım, "Fa Hsien'in Türkistan'da Seyahati", 51-54.

⁶¹ Yıldırım, "Sung Yün'ün Türkistan'daki Seyahati", 282-283.

⁶² Yıldırım, "Sung Yün'ün Türkistan'daki Seyahati", 288-230.

⁶³ Ali Ahmetbeyoğlu, "Bizans Tarihçisi Theophanes Byzantios'da Türkler", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. XXVII, S. 2, (2012), 541; Ali Ahmetbeyoğlu, "Bizans Tarihçisi Menandros'un Türkler (Gök-Türkler) Hakkında Verdiği Bilgiler", *Tarih Dergisi*, S. 50/2, (2009), 16; Özkan İzgi, *Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2017), 336.

⁶⁴ Ahmetbeyoğlu, "Bizans Tarihçisi Theophanes Byzantios'da Türkler", 542-546.

Zemarkhos'un ardından, MS. VII. yüzyılda bölgeyi ziyaret eden bir diğer önemli seyyah, Çinli Budist rahip Hsuan-Tsang (Xuan Zang) olmuştur. Budizm hakkında daha derinlemesine bilgi edinmek amacıyla Hindistan'a ve Batı Asya'ya gitmek isteyen Hsuan-Tsang, Çin üzerinden Hindistan'a ve oradan Türkistan'a ulaşarak, İpek Yolu güzergâhında on yedi yıl sürecek olan uzun bir yolculuğa başlamıştır⁶⁵. Bu yolculuk, Hsuan-Tsang'ın hem Budizm'in esaslarını daha iyi anlamasına hem de Türkistan coğrafyasındaki çeşitli topluluklar, şehirler ve kültürel yapılar hakkında önemli gözlemler yapmasına olanak sağlamıştır. Hsuan-Tsang, bu yolculuk sırasında Buhara şehri hakkında değerli bilgiler kaydetmiştir. Buhara'dan, notlarında "Pu-ha" veya "Bu-he" şeklinde bahseden Hsuan-Tsang, şehrin adını farklı telaffuzlarla kaydetmiştir⁶⁶. Ayrıca, Göktürklerin batı sınırlarını işaret eden Türkistan toprakları hakkında da genel değerlendirmeler yapmıştır. Hsuan-Tsang, Türkistan'ın stratejik ve kültürel önemine dikkat çekmiş, bölgedeki şehirlerin gelişmişliği, tarımsal verimliliği ve yerel yönetim anlayışları üzerine de bilgiler sunmuştur. Hsuan-Tsang'ın seyahat notları, sadece bir hac yolculuğunun ötesine geçerek, dönemin sosyal, ekonomik ve coğrafi yapısını anlamada da önemli bir kaynak oluşturmuştur: "*Türkistan topraklarında Ronglar⁶⁷ yaşamaktadır ve onlar birbirine benzeyen gelenek ve göreneklere sahiptir. Buna rağmen boylar halinde yaşarlar. Kentler kuran Ronglar, tarım ve hayvancılıkla uğraşır. Ölülerini yakarlar; matem süreleri ise hayli uzundur. Kadınların sözleri erkeklerden daha geçerlidir. İyi hallerde ak, kötü hallerde ise kara giyerler⁶⁸.*" Bölgenin coğrafi durumu hakkında ise Hsuan-Tsang şunları aktarmaktadır: "*Demirkapı'ya ulaşmak için dağlar boyunca güney doğu istikametinde 300 li⁶⁹ gidilir. Yolun gidiş yolu dar ve zahmetlidir. Demirkapı, iki taraftan da yüksek dağlarla çevrilidir. Kapı demir renkli ve etrafında kaya duvarları vardır. Burada, süslü bir ağaçtan demirlerle desteklenmiş, cilalı bir kapı bulunur. Kolay savunulması için bu ad verilmiş⁷⁰.*" Ayrıca Hsuan-Tsang Buhara'yı seyahatnamesinde diğer isimlendirmelerin yanı sıra Numijkat olarak belirtmektedir: "*İsficab şehriden güney batıya doğru 200 li yürüdüktan sonra Çaçılak'a, oradan 50 li yürüdüktan sonra ise Numijkat şehrine ulaştık⁷¹.*"

Türkistan topraklarına seyahat IX. yüzyılda da devam etmiştir. Bu yüzyılda Araplar tarafından siyasî bir amaç uğruna bölgeye Temim İbn Bahr gönderilmiştir. İbn Bahr, Abbasi halifesi Memnun'un emriyle, Uygurlar ile bir ittifak kurmak amacıyla Türkistan'a gitmiştir⁷². Seyahatnamesinde, coğrafi özelliklerden çok, Türklerin yaşadıkları toprakları ve bu topraklar üzerindeki boy silsilelerini detaylı bir şekilde incelemiştir. İbn Bahr'ın Buhara'ya dair aktardığı bilgiler ise sınırlıdır; ancak, Buhara'yı önemli bir ticaret merkezi olarak tanımlamıştır. Özellikle ticaretin, bakır ve gümüş eşya gibi değerli mallar üzerine yoğunlaştığını belirtmiştir⁷³. Bu, dönemin ticaretinin temel unsurlarına ışık tutmakla birlikte, Buhara'nın ekonomik yapısını da gözler önüne sermektedir. Bu tür bilgiler, Türkistan'ın kültürel ve ticaret geçmişi hakkında önemli ipuçları sunmaktadır.

X. yüzyılda Türkistan, seyyahların ilgisini çekmeye devam eden önemli bir bölgeydi. Yüzyılın sonlarına doğru Sung İmparatoru Uygurlar üzerine bir heyet göndermeyi planlamış ve bu heyetin başına saray mensubu Wang Yen-te'yi atamıştır. Wang Yen-te, seyahatini

⁶⁵ Gürhan Kırilen, "Xuan Zang'ın Orta Asya İzlenimleri", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 53/1 (2013), 66.

⁶⁶ Kırilen, "Xuan Zang'ın Orta Asya İzlenimleri", 76.

⁶⁷ Ronglar, Çin'in batısında kalan topraklarda yaşayan halklar için söylenirdi. Bk. Kırilen, "Xuan Zang'ın Orta Asya İzlenimleri", 72.

⁶⁸ Kırilen, s. 73-74.

⁶⁹ Li, eski Tang Hanedanı döneminde 650m anlamına gelen bir mesafe ölçü birimidir. Bk. Kırilen, "Xuan Zang'ın Orta Asya İzlenimleri", 72.

⁷⁰ Ekrem, *Hsüan-Tsang Seyahatnamesi'ne Göre Türkistan*, 54-56; Kırilen, "Xuan Zang'ın Orta Asya İzlenimleri", 76.

⁷¹ Ekrem *Hsüan-Tsang Seyahatnamesi'ne Göre Türkistan*, 53.

⁷² Caner Sağır, *Temim İbn Bahr'ın Seyahatnamesi ile Mervezi'nin Tabai Hayavan Eserinin Tercümesi ve Değerlendirilmesi*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, (İstanbul 2006), 1-6.

⁷³ Sağır, *Temim İbn Bahr'ın Seyahatnamesi*, 62.

tamamladıktan sonra gözlemlerini detaylı bir rapor halinde Çin İmparatorluğu'na sunmuştur⁷⁴. Seyahatname, diğer Çinli seyyahlar gibi, Türkistan coğrafyasına dair genel bilgiler sunmaktadır. Wang Yen-te'nin aktardığı bilgilere göre, Türkistan toprakları son derece verimliydi ve burada sulu tarım yapılmaktaydı. Bu sayede bölge halkı yüksek bir refah içinde yaşamaktaydı. Ayrıca, İpek kumaşı, altın, bakır ve gümüş gibi değerli madenlerin işlenip kullanıldığı, hayvancılıkla uğraşıldığı, tarım faaliyetlerinin yapıldığı ve ticaretin yoğun olarak gerçekleştirildiği belirtilmektedir⁷⁵. Bu rapor, Türkistan'ın ekonomik yapısı, tarım ve ticari faaliyetleri hakkında önemli bilgiler sunarak, bölgenin zengin kültürel ve ekonomik geçmişine ışık tutmaktadır.

Aynı yüzyılda, 921-922 yıllarında Abbâsî Halifesi El-Muktedir tarafından Türkistan'a elçi olarak gönderilen İbn Fadlan, bölgeye dair önemli gözlemler yapmış ve Türklerin kültürünü, örf ve adetlerini, dinî inançlarını ve sosyal yaşamlarını detaylı bir şekilde inceleyerek raporlar hazırlamıştır. İbn Fadlan'ın seyahati, Türkistan ve özellikle Buhara hakkında önemli bilgiler sunması açısından kayda değer bir kaynaktır. Seyahatnamesinde, Buhara şehriyle ilgili olarak özellikle kışların çok sert geçtiğine dair notlar bulunmaktadır. Ayrıca, Buhara'daki yerel yöneticilere "Buhara-Hüdah" şeklinde hitap edildiğini belirtmektedir⁷⁶. Bu hitap bölgedeki yönetim anlayışı ve kültürel özellikler hakkında ipuçları vermektedir. İbn Fadlan'ın yazdığı raporlar, Buhara'da kullanılan para birimleri hakkında da önemli bilgiler sunmaktadır. Bu bilgiler, bölgenin ekonomik yapısı hakkında değerli veriler sağlamaktadır. İbn Fadlan'ın seyahati, yalnızca coğrafi değil, aynı zamanda sosyo-kültürel açıdan da derinlemesine bir bakış açısı sunarak, Türkistan'ın tarihine ışık tutan önemli bir belge olmuştur. Seyahatnamede bu bilgiler şöyledir;

"Buhara şehrinde çok çeşitli paralar var: Bunların en önemlisi 'ğitriyyə' diye anılan bakır, sarımsı bakırdan üretilmiş paralar. Ğitriyyəler tartılmaz ve 100 tanesi 1 gümüş paraya satılır. Onlar evlenirken kadınlara mehir⁷⁷ verir ve '...oğlu, ...kızı ile şu kadar ğitriyyəye evlendi' derler. Mülk ve köle satın alırken de ğitriyyə kullanılır. Onların ğitriyyə dışında bir diğer parası da yine sarımsı renktedir. Bunların 40 tanesi bir gümüş paraya denktir. Semerkandiyeye denilen başka bir paraları daha vardır ki o da sarı renktedir ve 6 tanesi bir gümüş paraya karşılık gelir⁷⁸."

Yine X. yüzyılın sonlarında, Bağdatlı bir tüccar olan ve İslam toprakları üzerinde seyahate çıkan İbn Havkal (947-977)⁷⁹, Türkistan topraklarına ulaştığında Buhara şehri hakkında oldukça değerli bilgiler kaydetmiştir. Buhara'nın verimli toprakları ve zengin kaynakları hakkında geniş bilgiler veren İbn Havkal, bölgenin ikliminin de tarıma uygun olduğunu belirtmiştir. İbn Havkal, Buhara'nın hem kültürel hem de ekonomik açıdan Türkistan'ın merkezî bir noktası olduğunu belirterek, bu şehrin tarihsel gelişimindeki rolünü vurgulamıştır. Seyahatnamesindeki bu tür bilgiler, Buhara'nın tarihsel süreçteki yerini ve Türkistan'daki önemli konumunu anlamak açısından önemli bir kaynak teşkil etmektedir.

İbn Havkal, Buhara'nın coğrafi özelliklerine ve güzelliğine dair şu değerlendirmeleri yapmıştır:

"İslam dünyasında çevresi Buhara'dan daha güzel bir şehir duymadım, görmedim. Zira şehrin kuhendizine (kalesine) çıktığın zaman her tarafta yeşillik görürsün. Yeşillik semanın rengiyle biter. Mavi gök yeşil bir hal üzerine kapanmış gibidir. Bu arada gayet iyi

⁷⁴ Özkan İzgi, *Çin Elçisi Wang Yen-Te'nin Uygur Seyahatnamesi*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1989), 164.

⁷⁵ İzgi, *Çin Elçisi Wang Yen-Te'nin Uygur Seyahatnamesi*, 65-68.

⁷⁶ Ramazan Şeşen, *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2017), 12.

⁷⁷ Mehir, evlilik akdi sırasında kadının maddi durumunu güvence altına almak için kocası tarafından ödenen bir ücret ya da maldır. Bk. Mehmet Akif Aydın, "Mehir", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 28, (İstanbul: TDV Yayınları, 2003), 389-391.

⁷⁸ Şeşen, *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, 5-6.

⁷⁹ Ramazan Şeşen, "İbn Havkal", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 20, (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 34-35.

düzenlenmiş, ayna yüzü gibi, son derece geometrik çiftlikler arasında Tibet kalkanları, Lemtiyye siperleri (kalkanları) ve yüksekteki yıldızlar gibi beyaz ve parlak saraylar göze çarpar. Başka yerlerde Mâverâünnehir'deki şehirlerden ve beldelerden daha iyi çiftlik bakımıyla meşgul olan bir yer yoktur. Bunun yanında, geniş mesireleri vardır ki bu sadece onlara hastır. Zira yeryüzünün meşhur mesire yerleri (manzaraları) Semerkand Suğd'u, Übülle Nehri ve Dimaşk Guta'sıdır. Bununla beraber Sabfir ve Fars Cür'u Dimaşk Gfita'sından geri kalmazlar. Zira Dimaşk'ta gözler 1 fersah⁸⁰ uzaklığı görür. Ağaçsız ve nebatsız çok az dağ, imar edilmeyen çok az yer görürsün. Manzaranın en mükemmeli gözü doyuran ve ufku dolduran son derece hoş alandır. Übülle Nehri ve havalisinde gözün gördüğü 1 fersah mesafe vardır. Burada gözün 1 fersahdan daha geniş bir alanı görmesi için yüksek bir alan yoktur. Fazla saha görülmeyen kapalı manzaralar kapalı olmayan açık manzaralarla aynı değildir. Açık sahada gözü cezbeden bir mekân genişliği, bakışta açıklık ve ruha dolan bir lezzet vardır. Sermerkand Suğd'unda, bir kişi şehrin kuhendizine çıkıp etrafa bakınca, gözüne ağaçsız dağlar ve boz sahra görünmez. Zira onların tarlaları ağaçla da çevrili ve yeşilliklerle doludur. Ebü Osman (el-Cihiz) şöyle der: Bitkilerin yeşilliği arasında tarlaların toz rengi süsten sayılır. Yalnız, toz renkli geniş bir toprak manzarasının etrafı bayındırlıkla düzenlenemezse güzelliğini yok eder, zinetin süsünü mağlup eder, güzelliğin tatlılığı yok olur, manzara süsü kalmaz⁸¹.”

“Mâverâünnehir'in bu konuda bol nasibi, fazla hissesi vardır. Buhara'yı, köylerini ve çiftliklerini 12 x 12 fersah genişliğinde bir sur çevirir. Bu surun içinde kalan bölgenin tamamı mamur, parlak ve yeşildir. Semerkand Suğd'una gelince, burası zikrettiğim üç yerin en güzel manzaralısidir. Diğer iki yer ise Dimaşk Guta'sı ve Übülle Nehri'dir. Farmlar buraya Bewan vadisi derler. Zira Buhara'dan itibaren, Suğd vadisinin sağ ve solu Buttem hududuna kadar devamlı yeşil ve çiçek gibi bir yerdir. Buradan, sekiz günlük yol boyunca birbirine girmiş bostan, yeşillik ve meydanlar mevcuttur. Bahçelerin etrafında devamlı akan nehirler (kanallar), meydanların başlarında havuzlar bulunur. Vadinin iki tarafında ağaçlar ve ekinler uzanır. Nehrin iki tarafındaki yeşilliklerin arkasında tarlalar, tarlaların arkasında meralar, daha da yeşil olan şehirler ve köylerin sarayları, kuhendizleri uzanır. Sanki kanallarla çizgilenmiş, sağlam saraylarla süslenmiş yeşil ipekten bir elbise gibidir. Burası dünyanın en temiz, en iyi ağaçlandırılmış, en tatlı ve bol meyveli ülkesidir. Bütün ev ve bostanlar, havuzlar ve akarsularla düzenlenmiştir. Hiçbir sokak, mahalle, çarşı, kısım, dar (saray, evler topluluğu), kasaba akarsudan veya havuzdan mahrum değildir⁸².”

X. yüzyılın sonlarında (967-978) Türkistan topraklarından geçen başka bir seyyah ise ünlü coğrafyacı ve İslam alimi Muhammed b. Ahmed Makdisî'dir⁸³. Makdisî, Buhara şehri hakkında yaptığı gözlemlerinde şehrin coğrafî, dinî ve sosyal yapısına dair önemli bilgiler sunmuştur. Makdisî'nin Buhara hakkındaki gözlemleri, şehrin stratejik konumunu ve dinî yapısını detaylı bir şekilde anlatmaktadır. Şehirdeki sosyal ilişkiler ve geleneksel yaşam biçimlerine dair çok sayıda gözlemlerde bulunan Makdisî, Buhara'daki medrese ve cami kültürüne de yer vermiştir. Şehirdeki bilimsel ve dinî faaliyetlerin yoğunluğuna dikkat çekmiş ve Buhara'nın İslam dünyasında önemli bir eğitim merkezi olduğunu ifade etmiştir.

Makdisî'nin Buhara şehri hakkındaki gözlemleri şöyledir:

“Buhara fazla geniş olmamakla beraber mamur ve güzel bir küredir. Bölge şehirlerinden beşinin etrafını, uzunluğu ve genişliği 12 fersahlık bir duvar çevirir. Bu kürede harap arazi, işlenmeyen çiftlik yoktur. Merkezinin adı Nemucket'tir. Buradaki şehirler arasında Beykend,

⁸⁰ Fersah, 3 millik mesafeye verilen ölçü birimidir. Bk. Şeşen, *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, 5.

⁸¹ Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, 218-219.

⁸² Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, 219; İbn Havkal, *10. Asırda İslam Coğrafyası*, çev. Ramazan Şeşen, (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2017), 414-415.

⁸³ Marina Tolmacheva, “Makdisî, Muhammed b. Ahmed”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 27, (İstanbul: TDV Yayınları, 2003), 431-432.

Tavavis, Zendene, Bemicket, Hucada, Muğkan, Harganket, Hudimenket, Arvan, Bahsun, Siket, Cargar, Sişeket, Aryamiket, Raşşa, Zermisen, Kemecket, Fagarsin, Keşfegan, Nevidket, Varka bulunmaktadır. Nahiyesi Kişş olup Nukad Kureyş, Sunec, Eskifagan adlı şehirleri vardır. Neseş'in şehirleri Pezde ve Kesbe'dir. Sağaniyan'ın şehirleri ise Darazenci, Basend, Beham, Zeynür, Burab, Rigdeşt, Bamyān, Şüman, Henban, Destgird'tir. Burada toplamda 16.000 köy vardır⁸⁴.”

“Nemucket Buhara'nın merkezidir. Rutubet kokusu, topraklarının siyahlığı, çarşılarının genişliği bakımından Fustat'a; ovaları, evlerinin darlığı, banliyölerinin çokluğu bakımından da Dimaşk'a benzer. Bu şehir ovada kurulmuş olup devamlı büyümektedir. Çok mamur olup demirden 7 kapısı vardır: Nur, Hufra, Demir, Kuhendiz, Benu Sa'd, Benu Esed ve Şehir kapıları. Kuhendizi (kalesi) arkasındadır. Kuhendizi sultan kendisine tahsis etmiştir. Hazinesi ve zindanları kalededir. Kalenin Sehle (Ova) ve Cami kapıları olmak üzere iki kapısı vardır. Camisi şehirdedir. Buranın temiz muhtelif meydanları vardır. Mescidleri güzel, çarşıları hoştur. Rabazının 10 derbi vardır: Meydan Derbi, İbrahim Derbi, Mürdekeşin Derbi, Kelabad Derbi, Nevbahar Derbi, Semerkand Derbi, Ramiseniyye Derbi, Hadaşrun Derbi, Guşac Derbi. Hatta mamurluk bu miktarı da aşmış, bu derblere 10 derb daha eklenmiştir. Eskiden meskûn kısımlardan bazılarının adları farklıydı. Hükümet Sarayı (Dar el-İmare) kalenin arkasındaki düzlükte olup arkası kible (güney-batı) tarafına dönüktür. İslam dünyasında bundan daha heybetli kapı, saray görmedim. Bu iklimde buradan daha mamur, daha kalabalık şehir yoktur. Gelenlere uğurlu olan, yaşayanları yükselten, oturanlara kolaylık bahşeden bir yerdir. Yemekleri tatlı, hamamları temiz, caddeleri geniş, suyu hafif, evleri zarif, yiyecek-içecekleri kolay bulunan, meyveleri çok ve meclisleri kalabalık bir yerdir. Halkı cemaatlere koşar, ahalişi fakih ve edip; mücahitleri çok, cahilleri az, Müslüman hükümdarların oturduğu bir şehirdir⁸⁵.”

XIV. yüzyılın başlarında, özellikle İslam coğrafyacılarının ilgisini çeken Türkistan bölgesine 1325 yılında hac niyetiyle gelen ünlü seyyah İbn Battûta da Buhara hakkında önemli gözlemler yapmıştır⁸⁶. İbn Battûta, Buhara'nın geçmişine ve atalarına dair bazı derin izlenimler bırakmış, bu büyük şehri ziyaret ettiği dönemde bir zamanlar sahip olduğu ihtişamın gerisinde kaldığını gözlemlemiştir. Şehir, geçmişteki büyük alimlerin yetiştiği, kültürel ve ilmi açıdan zirveye ulaşmış bir merkezdi. Buhara, İslam dünyasında “ilim ve hikmet şehri” olarak tanınan, birçok medrese ve ilmi kurumla dolup taşan bir eğitim yuvasıydı. Ancak İbn Battûta, şehri ziyaret ettiği zaman bu geçmişin izlerinin oldukça silikleşmiş olduğunu fark etmiştir. İbn Battûta, Buhara'da bir zamanlar ilmin ve bilimin merkezi olan medreselerin harabe halinde olduğunu ve artık eskisi gibi bir ilim atmosferinin bulunmadığını üzüntüyle dile getirmiştir. Şehirdeki medreselerin çoğu kullanılmaz hale gelmiş ve buralarda eğitim verilen alanlar daralmıştı. Bu durum, Buhara'nın eski görkemli ilmi geçmişine duyduğu özlemi artırmış ve medrese gibi ilim merkezlerine verilen önemin azaldığını gözler önüne sermiştir.

İbn Battûta'nın Buhara hakkındaki gözlemleri şöyledir:

“Art arda bağlar, bahçeler, evler ve tarlalar arasında bir gün daha yol aldık; nihayet hadîs bilginlerinin önderi Ebû Abdullah Muhammed İsmail Buhârî'nin memleketi olan Buhara şehrine ulaştık. Bu şehir vaktiyle Mâverâünnehr-i Ceyhun bölgesinin (Ceyhun nehrinin ötesindeki şehirlerin) merkeziymiş ve Irak hükümdarlarının (İlhanlıların) atası olan Tatar kökenli mel'un Tinkîz (Çingiz) tarafından tahrip edilmiş. Mescitleri, medreseleri ve çarşıları harap vaziyette. Çok az bir kısmı mamur. Halkı sefil ve perişan! Onların tanıklıkları Huvârezm ve diğer yörelerde kabul edilmez! Çünkü kabilecilik, hakkı inkâr ve yanlış savunma gibi

⁸⁴ Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, 254.

⁸⁵ Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, 260-261.

⁸⁶ A. Said Aykut, “İbn Battûta”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 19, (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 361-368.

olumsuz vasıflarla ün salmışlar. Bugün bu şehirde birazcık ilimden haberdar olan; bilgiye ehemmiyet veren hiç kimse yok⁸⁷”.

“Buhara’da hadîs bilgini Ebû Abdullah Buharî’nin kabrini ziyaret ettim; bilindiği gibi Ebû Abdullah Buharî, Câmîü’s-Sahîh adlı hadîs külliyyatının sahibi ve Müslümanların en büyük âlimlerinden. Allah ondan razı olsun. Kabir üzerinde şöyle yazıyordu: Burası Muhammed b. İsmail Buharî’nin mezarıdır. O, şu şu kitapların sahibidir⁸⁸”.

XV. yüzyıla geldiğinde ise 1402 yılında Ruy Gonzales De Clavjiyo, Papalık adına Timur’un sarayına elçi olarak gönderilen bir İspanyol asilzadesi olarak, Buhara ve çevresine dair önemli gözlemler kaydetmiştir. Clavjiyo’nun yazdığı seyahatname hem diplomatik bir misyonun ürünüdür hem de bölge hakkında değerli bilgiler sunan önemli bir kaynak niteliği taşımaktadır⁸⁹.

Clavjiyo’nun Buhara hakkında aktardığı bilgiler şu şekildedir:

“...21 Kasım Cuma günü Semerkand’dan hareketimizi müteakip, güzel bir yoldan geçip, kalabalığı çok olan yerlerden ilerledik ve bu altı gün devam etti. Yolda hep köylerde kalıyorduk. Her yerde çok iyi karşılanıyor, ağırlanıyor ve konuk ediliyorduk. 27 Kasım günü, Buhara adındaki büyük bir şehre vardık. Burası büyük bir ova içinde, tuğlayla örülmüş bir duvarla çevrilmişti. Bu duvarın kenarına da hendek kazılmıştı. Şehrin bir tarafında, yine tuğladan yapılmış bir kalesi vardı. Şehirde taş yoktu. Kalenin dış tarafında bir nehir akıyordu. Şehir haricinde, çok güzel yapılmış sayfiyeler görünüyordu. Her yerde et, ekmek ve şarap son derece boldu. Tacirlerin hepsi çok zengindi. Burada her ihtiyacımız temin edilip, her birimize birer at verildi. Artık bundan sonraki yolculuğumuzu bu kadar etraflıca yazmayıp uğradığımız şehirlerin ismini kaydetmekle yetineceğiz. Esasen, dönüşte uğradığımız yerlerin çoğunu daha evvel tarif etmiş bulunuyoruz. Buhara’da tam yedi gün kaldık ve bu sırada kar yağdı. Aralığın beşinci günü tekrar yola koyulduk. Üç gün boyunca zengin bir araziden ve nüfusu kalabalık yerlerden geçtik. Âb-i Amu (Amuderya) nehri boyunca kurulan köyleri geçtik. Nehir kenarındaki bu köylerden birine inerek, altı günde geçilecek bir çöl yolculuğu için hazırlanmak istedik. Aralığın onuncu günü, iki gün kaldığımız köyden ayrılarak nehri geçtik. Nehrin iki kıyısı geniş kumluktu. Rüzgâr gece gündüz bu kumları savuruyor, ince olduğu için savruldukça denizler gibi dalgalanıyor ve güneş doğunca bu kumların parıltıları göz kamaştırıyordu⁹⁰”.

XVI. yüzyıla kadar seyyahların Türkistan’daki gözlemleri, genellikle parça parça ve sınırlı bir biçimde aktarılmıştır. Bu dönemdeki bilgiler, genellikle belirli coğrafi bölgelerdeki dar gözlemlerle sınırlandırılmış ve çoğunlukla şehrin coğrafyası, ticareti, kültürü ve dini hakkında temel notlar içermiştir. Ancak bu gözlemler, Türkistan’ın sosyal, kültürel ve ticari yapısını anlamamız açısından önemli bir kaynak oluşturmuştur.

Buhara’ya dair asıl ve daha kapsamlı bilgiler, XVI. yüzyıldan sonra, özellikle Batılı seyyahların bölgeye olan ilgisiyle önemli oranda artmıştır. Bu dönemde, Batılı araştırmacılar ve tüccarlar, Türkistan’ı daha ayrıntılı bir şekilde incelemeye başlamış ve bölgeye dair gözlemlerini kapsamlı seyahatnameler ve raporlar halinde aktarmışlardır. Batılı seyyahların bu bölgeye olan ilgisi, aynı zamanda Türkistan’ın Batı ile olan bağlantılarının artması, ipek yolu üzerinden geçen kervanların yoğunlaşması ve ticaretin gelişmesiyle doğrudan bağlantılıdır. Bu süreçte, Buhara da Doğu ile Batı arasında önemli bir kültürel, ticari ve bilimsel merkez olarak ön plana çıkmıştır.

⁸⁷ Ebu Abdullah Muhammed İbn Battuta Tanci, *İbn Battuta Seyahatnamesi*, çev. A. Sait Aykut, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2017), 350-351.

⁸⁸ *İbn Battuta Seyahatnamesi*, 352.

⁸⁹ Ruy Gonzales De Clavjiyo, *Anadolu, Orta Asya ve Timur*, çev. Ömer Rıza Doğrul, (İstanbul: Ses Yayınları, 1993), 28-32.

⁹⁰ Clavjiyo, *Anadolu, Orta Asya ve Timur*, 175-176.

XVI. yüzyıldan sonraki seyahatnameler, Buhara'nın sadece bir siyasi merkez olmanın ötesinde, büyük bir kültürel birikimi, ilmi geleneği ve ekonomik gücü barındıran bir şehir olduğunu ayrıntılı bir şekilde ortaya koymuştur. Batılı seyyahlar, Buhara'nın zengin tarihi ve kültürel mirasını keşfederken, aynı zamanda şehirdeki camiler, medreseler ve pazar yerleri gibi mekânlar hakkında da önemli bilgiler sunmuşlardır. Bu bilgiler, Buhara'nın dünyadaki bilim, kültür ve medeniyetler arasındaki önemli rolünü anlamamıza katkı sağlamaktadır.

SONUÇ

Seyyahların eserlerinde yer alan tasvirler, Mâverâünnehir ve Buhara coğrafyasına dair önemli bir bakış açısı sunmakta olup, geçmişe dair bilgileri bugüne taşımada kritik bir rol oynamaktadır. Bu seyahatnameler, bölgenin tarihî ve kültürel yapısını gözlemlemek adına paha biçilmez ikincil kaynaklar teşkil etmektedir. Ancak, bu eserlerin öznel yorumlar içerdiği ve yazarların kişisel algılarıyla şekillendiği göz önünde bulundurulmalıdır. Seyyahlar, kendi kültürel ve coğrafi bağlamlarında edindikleri anlayışları aktarmış ve dolayısıyla yazdıkları metinlerde yalnızca gözlemedikleri dünyayı değil, aynı zamanda kişisel bakış açılarını da yansıtmışlardır. Bu, bu tür kaynakların eleştirel bir bakışla değerlendirilmesi gerektiğini ve dönemin birincil kaynaklarıyla karşılaştırılarak doğruluğunun teyit edilmesi gerektiğini ortaya koymaktadır.

Buhara'nın tarihî, kültürel ve sosyo-ekonomik yapısı, şehrin zaman içindeki gelişimi ile birlikte daha iyi anlaşılabilir. Bu şehir, coğrafi konumu, ticaret yolları üzerindeki stratejik yeri, kültürel ve dinî etkileşimleriyle sürekli olarak bir cazibe merkezi olmuştur. İpek Yolu'nun önemli bir noktasında yer alması, Buhara'yı farklı medeniyetlerin buluşma noktası yapmış ve şehir, Asya'nın dört bir yanından gelen tüccarları, bilim insanlarını, sanatçıları kendine çekmiştir. Bu etkileşimler, Buhara'yı sadece Türkistan'ın değil, dünya tarihinin de önemli bir kültürel kavşağı haline getirmiştir. Siyasi yapıdaki değişimlere rağmen Buhara, kendine özgü kimliğini koruyarak tarihsel sürekliliğini sürdürmüştür. Bu durum, şehri sadece bir yönetim merkezi olmanın ötesinde, aynı zamanda medeniyetlerin beşiği yapan en önemli faktör olmuştur.

Çalışmanın temel bulguları, Buhara hakkında daha fazla bilgi edinmenin yalnızca seyyahların gözlemleriyle sınırlı kalamayacağını, bununla birlikte farklı kaynakların birleşimiyle daha derinlemesine bir anlayışa ulaşılabileceğini ortaya koymaktadır. Bu anlamda, Çinli seyyahların gözlemlerinin Buhara hakkında sınırlı bilgi sunduğu gerçeği, bölgedeki sosyo-ekonomik yapıyı daha kapsamlı bir şekilde incelemek için çeşitli açılımlara ihtiyaç duyduğumuzu göstermektedir. Çinli seyyahların doğrudan Buhara'yı gözlemlememiş olmaları, şehre dair bilgilerin eksik olmasına neden olsa da Mâverâünnehir'in genel yapısına dair sağlanan bilgiler, Buhara'nın da coğrafi ve kültürel açıdan benzer özelliklere sahip olduğu düşünüldüğünde, kısmen faydalı olabilmektedir.

XVI. yüzyıla kadar yapılan gözlemler sınırlı olmakla birlikte, İslam coğrafyacılarının yazdığı eserler, Buhara'nın tarihi, sosyal yapısı, coğrafi önemi hakkında daha kapsamlı bir anlayış sunmuştur. İslam coğrafyacıları, bölgedeki şehirlerin coğrafi, dinî, ticari ve kültürel yapıları üzerine sağladıkları detaylı gözlemlerle, Buhara'nın tarihî dokusunu anlamamıza önemli katkılarda bulunmuşlardır. Ancak, bu dönemden elde edilen bilgiler, genellikle genel bir bakış açısıyla sınırlıdır ve şehre dair daha detaylı incelemelerin yapılabilmesi için daha sonraki yüzyıllarda artan seyahat hareketliliği ve diplomatik ilişkilerin sağladığı yeni verilerin göz önünde bulundurulması gerekmektedir.

XVI. yüzyılın sonlarına doğru seyyah hareketliliği artarken, XVII. yüzyıldan itibaren diplomatik ilişkilerdeki yoğunlaşma sayesinde Buhara hakkında daha zengin bilgiler ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu dönemde yazılan seyahatnameler, Buhara'nın sadece dinî ve kültürel bir merkez değil, aynı zamanda ekonomik ve siyasi bir güç olarak da önem kazandığını

göstermektedir. Seyyahların gözlemleri, Buhara'nın bölgesel etkisini, ekonomik gücünü ve kültürel mirasını daha geniş bir perspektifle değerlendirme fırsatı sunmaktadır.

Sonuç olarak, Buhara hakkındaki seyahatnameler, şehrin tarihini ve kültürünü anlamamızda önemli bir kaynak sağlamaktadır. Seyyahların yazdığı eserler, sadece birer gözlem değil, aynı zamanda dönemsel değişimlerin, kültürel etkileşimlerin ve sosyal yapının izlerini taşıyan metinlerdir. Her ne kadar bu kaynaklar, eksiklikler ve öznel yorumlar içerse de Buhara'nın tarihî sürecine dair daha kapsamlı bir anlayışa ulaşmak için önemli veriler sunmaktadır. Gelecekte yapılacak çalışmalar, bu eksiklikleri gidermeyi ve bu metinlerden elde edilen verileri daha derinlemesine analiz etmeyi amaçlayarak, Buhara'nın tarihî, kültürel ve sosyo-ekonomik yapısının daha iyi anlaşılmasına katkı sağlayacaktır.

KAYNAKÇA

- Ahmetbeyoğlu, Ali, "Bizans Tarihçisi Menandros'un Türkler (Gök-Türkler) Hakkında Verdiği Bilgiler", *Tarih Dergisi*, S. 50/2, (2009): 11-25.
- Ahmetbeyoğlu, Ali, "Bizans Tarihçisi Theophanes Byzantios'da Türkler", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. XXVII, S. 2, (2012): 541-546.
- Aka, İsmail, "Timurlular", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 41, İstanbul: TDV Yayınları, (2012): 177-180.
- Aka, İsmail, *Timur ve Devleti*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1991.
- Alan, Hayrunnisa, "Çağatay Hanlığı", *Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizoğulları*, haz. Hayrūnnisa Alan, İlyas Kemaloğlu, İstanbul: Ötüken Neşriyat, (2016): 68-97.
- Alan, Hayrunnisa, "Timurlular", *Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizoğulları*, haz. Hayrūnnisa Alan, İlyas Kemaloğlu, İstanbul: Ötüken Neşriyat, (2016): 180-247.
- Aydın, Mehmet Akif, "Mehir", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 28, İstanbul: TDV Yayınları, (2003): 389-391.
- Aykut, A. Said, "İbn Battûta", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 19, İstanbul: TDV Yayınları, (1999): 361-368.
- Barthold, V. V., *Orta Asya Türk Tarihi: Hakkında Dersler*, çev. Ragıp Hulusi Özdem, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2017.
- Barthold, V. V., *Uluğ Bey ve Zamanı*, çev. İsmail Aka, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1997.
- Beksaç, Engin "Timurlular", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 41, İstanbul: TDV Yayınları, (2012): 180-184.
- Clavjiyo, Ruy Gonzales De, *Anadolu, Orta Asya ve Timur*, çev. Ömer Rıza Doğrul, İstanbul: Ses Yayınları, 1993.
- Çelik, Muhammed Bilal, "Astrahanîler (1599-1756) Döneminde Buhara Hanlığı", *Bir İnsan-ı Selîm: Prof. Dr. Azmi Özcan'a Armağan*, ed. Refik Arıkan-Halim Demiryürek, İstanbul: Lotus Yayınevi, (2016): 603-624.
- Ebu Abdullah Muhammed İbn Battuta Tanci, *İbn Battuta Seyahatnamesi*, çev. A. Sait Aykut, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2017.
- Ekrem, Erkin, *Hsüan-Tsang Seyahatnamesi'ne Göre Türkistan*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2003.
- Ekrem, Nuraniye Hidayet, *Çin Elçisi Chang Ch'ien'in Seyahatnamesine Göre Orta Asya'daki Etnik Gruplar*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1999.
- Erdoğan, Eralp, "Seyyahların Gözüyle 19. Yüzyılda Buhara ve Hive'de Yapılan Ticarî Faaliyetler", *Seyyahların İzinde Türkistan*, ed. Mustafa Gökçe, Ankara: Pegem Akademi, (2019): 245-266.
- Esin, Emel, "Amuderya", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 3, İstanbul: TDV Yayınları, (1991): 98-99.

- Frye, R. Nelson, “Ortaçağ Başarısı Buhara”, *İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, çev. Hasan Kurt, Cilt XLI, (2000): 425-471.
- Gökçe, Mustafa - Tombuloğlu, Tuba, “10. ve 15. Yüzyıl Seyyahlarının İzlenimlerinde Semerkand”, *History Studies*, C. X, S. 10, (Aralık 2018): 131-144.
- Gökçe, Mustafa, “10. Yüzyıla Kadar Türkistan’ı Ziyaret Eden Seyyahların İzlenimlerinde Türkler”, *Seyyahların İzinde Türkistan*, Ed. Mustafa Gökçe, Ankara: Pegem Akademi, (2019): 27-54.
- <http://whc.unesco.org/en/list/1414>. (Son Erişim Tarihi: 17.09.2024)
- İbn Havkal, *10. Asırda İslam Coğrafyası*, çev. Ramazan Şeşen, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2017.
- İzgi, Özkan, *Çin Elçisi Wang Yen-Te'nin Uygur Seyahatnamesi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1989.
- İzgi, Özkan, *Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2017.
- Kafesoğlu, İbrahim, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2017.
- Karadeniz, Yılmaz, “İran Kaynaklarına Göre Türkistan ve İran Coğrafyasında İran-Turan Sınır Mücadeleleri”, *Akademik Bakış Dergisi*, S. 26, Kırgızistan: Türk Dünyası Araştırma Vakfı, (2011): 1-15.
- Kemaloğlu, İlyas, “Büyük Moğol İmparatorluğu”, *Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizogulları*, haz. Hayrunnisa Alan, İlyas Kemaloğlu, İstanbul: Ötüken Neşriyat, (2016): 29-67.
- Keser, Emre, “Tarih-i Buhara'ya Göre Buhara'nın Tarihi Coğrafyası Üzerine Birkaç Not”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, Cilt: 123 Sayı: 243, (Kasım-Aralık 2019): 279-298.
- Kırilen, Gürhan, “Xuan Zang'ın Orta Asya İzlenimleri”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 53/1, (2013): 63-84.
- Kurbanov, Aydogdy, “Političeskaya Istoriya Eftalitov”, *Swiatowit*, C. 5, S. 46, (2003), 43-68.
- Kuzakçı, Başak, “Cross-Cultural Elements in Sogdian Trade (5th-8th centuries AD)” *Sogdiyskiy Sbornik*, Vıpusk 12, ed. Shamsiddin Kamoliddin, Londra: Lambert Academic Publishing RU, (2024): 43-63.
- Kuzakçı, Başak, “Orta Asya'da Doğu Kilisesi'nin Yükselişi: Soğd Hıristiyanlığı ve İzleri”, *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, 5(2), (Aralık 2022): 448-460.
- Kuzakçı, Başak, “The Birth of Afrasiab (Samarqand) in The Territory of Ancient Sogdiana (6th Century BCE-2nd Century CE)”, *Sogdiyskiy Sbornik*, Vıpusk 11, ed. Shamsiddin Kamoliddin, Londra: Lambert Academic Publishing RU, (2023): 111-135.
- Kuzakçı, Başak, *Soğdlar ve Türkler*, (İstanbul: Vakıfbank Kültür Yayınları, 2023).
- Muhammedcanov, Abdullah, “Özbekistan”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 34, İstanbul: TDV Yayınları, (2007): 111-113.
- Narshakhi, Abu Bakr Muhammad ibn Ja'far, *The History of Bukhara*, çev. Richard N. Frye, Cambridge, Massachusetts: The Mediaeval Academy of America, 1954.
- Narşahî, *Târîh-i Buhârâ*, çev. Erkan Göksu, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2013.
- Naskali, Esko, “Sâsânîler”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 36, İstanbul: TDV Yayınları, (2009): 174-176.
- Ortaylı, İlber, “19. Asırdan Zamanımıza Hindistan Üzerine Türk Seyahatnameleri”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilimler Fakültesi Dergisi*, 47 (3-4), (1992): 271-277.
- Özaydın, Abdülkerim, “Arslan Han”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 3, İstanbul: TDV Yayınları, (1991): 401.
- Özgüdenli, Osman Gazi, “Mâverâünnehir”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 28, İstanbul: TDV Yayınları, (2003): 177-180.
- Özkan, Murat, “Türkmenler Üzerine Bir İnceleme: Tarihsel Süreç, Direniş ve Kimlik”, *ETÜT Dergisi*, 9, (2024): 40-54.
- Rtveladze, Edvard V., *Civilizations, States, and Cultures of Central Asia*, Taşkent: Forum of Culture and Arts of Uzbekistan Foundation, 2009.

- Rubies, Joan Pau, "Travel Writing and Ethnography", *The Cambridge Companion to Travel Writing*, haz. Peter Hulme, Tim Youngs, Cambridge: Cambridge University Press, (2002): 242-261.
- Sağır, Caner *Temim İbn Bahr'ın Seyahatnamesi ile Mervezi'nin Tabai Hayavan Eserinin Tercümesi ve Değerlendirilmesi*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2006.
- Strange, G. Le, *The Lands Of The Eastern Caliphate: Mesopotamia, Persia, and Central Asia from the Moslem Conquest to the time of Timur*, New York: Barnes&Noble Inc, 1873.
- Şeşen, Ramazan, "Buhara", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 6, İstanbul: TDV Yayınları, (1992): 363-367.
- Şeşen, Ramazan, "İbn Havkal", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 20, İstanbul: TDV Yayınları, (1999): 34-35.
- Şeşen, Ramazan, *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2017.
- Şeşen, Ramazan, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2001.
- Taşagıl, Ahmet, *Gök Türkler I, II, III*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2018.
- Tolmacheva, Marina, "Makdisî, Muhammed b. Ahmed", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 27, İstanbul: TDV Yayınları, (2003): 431-432.
- Usta, Aydın, "Sâmânîler", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 36, İstanbul: TDV Yayınları, (2009): 64-68.
- Ünal, Fatih, "Vladimir Petroviç Davidov'un Seyahat Notlarına Göre 1835'de İstanbul", *Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 8(3), (Kasım 2018): 537-556.
- Vurgun, Seda Yılmaz, "Buhara Emirliği'nin İki Önemli Şehri: Buhara ve Semerkand", *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 1/1, (2016): 138-157.
- Yazıcı, Hüseyin, "Seyahatnâme", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 37, İstanbul: TDV Yayınları, (2009): 9-11.
- Yıldırım, Kürşat, "Fa Hsien'in Türkistan'da Seyahati", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, C. XV, S. 1, (2015): 45-58.
- Yıldırım, Kürşat, "Sung Yün'ün Türkistan'daki Seyahati", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. XXX, S. 1, (2015): 281-300.